

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

BƏŞİROV KAMİL KAMAL OĞLU

**OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ
QRAMMATİK ŞƏKİLÇİLƏRİN TARIXI-LINQVİSTİK
TƏDQIQI**

5710.01 – Türk dilləri

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

Nizami Manaf oğlu Xudiyev
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor, Əməkdar elm xadimi

Rəsmi opponətlər:

İsmayıl Babaş oğlu Kazımov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Mübariz İmran oğlu Yusifov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məmmədli Dünyamalı oğlu Novruzov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat:

Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya
və Müasir Azərbaycan dili kafedraları

Müdafiyə “_22_”_04 2014-cü il tarixdə saat ___⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmlər dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiyəsini keçirən (D.01.14) Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: 370143. Bakı, H.Cavid prospekti, 31, V mərtəbə, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Qədim və orta q kökə malik türk dillərinin müqayisəli-tarixi şəkildə tədqiqi türkologiya elmi qarşısında duran ən vacib məsələlərdəndir. XX əsrin əvvəllərindən başlayan türkçülük hərəkatı bu əsrin sonunda Sovetlər imperiyasının dağılması və bir neçə müstəqil türk dövlətinin yaranması ilə yeni bir müstəviyə qədəm qoydu. Mövcud siyasi-iqtisadi şərait türk xalqları arasında inteqrasiya və özünəqayıdışa güclü təkan verdi. Bu gün milli özünüdərkini gücləndiyi bir dövrdə türk xalqlarının sosial-mədəni irsinin hərtərəfli araşdırılması aktual vəzifələrdəndir.

Avropa dilçilik məktəbləri ilə müqayisədə türkoloji dilçiliyin tarixi və ənənələri daha qədimdir. Türk dillərinin öyrənilməsi tarixini IX əsrə, Abbasilər sülaləsi dövrünə aid edilsə də, bu dillərin elmi şəkildə geniş tədqiqinə ilk dəfə XI əsrdə M.Kaşğari tərəfindən başlanılmışdır.

Sonrakı əsrlərdə şərq müəllifləri tərəfindən türk dillərinin fonetika, leksika və qrammatikasına dair bir sıra əsərlər yazılmışdır ki, bunlardan XIV əsr müəllifləri Əlaəddin Bəylik əl-Qıпчақının «Əl-ənvar əl-müdiə», Cəmaləddin ət-Türkinin «Kitab əl-bulğət əl-müştaq fi lüğət ət-türk və-l qıfçaq», Fəxrəddin ət-Divriqinin «Qəvaid lisan ət-türk», Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusinin «Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak», «Zəhv əl-mülk fi nəhv ət-türk», «Əd-dürrə əl-müdiə fi-l-luğa ət-türkiyyə», XV-XVI əsr müəlliflərindən Molla Saidin «Əş şütur əz-zəhəbiyyə», Berğamalı Qədrinin «Müyəsseret ül-ülüm» və s. əsərləri göstərmək olar.

Avropada türk dilləri öyrənilməsinə marağ XVIII əsrin 30-cu illərindən başlanıb XIX əsrin 40-cı illərindən geniş vüsət aldı. Türkologiya artıq konkret bir dilçilik məktəbinə çevrildi. Mirzə Kazım bəy «Uyğurlara dair tədqiqlər» (1841), «Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası» (1846) və s. əsərləri ilə türk dillərini müasir elmi metodlarla tədqiq etməyin əsasını qoydu. Onun bu işi rus və Avropa alimlərindən İ.N.Berezin, V.F.Dittel, N.İ.İlminski, V.A.Maksimov, F.Y.Korş, V.V.Radlov, V.Banq, V.A.Qordlevskiy, N.K.Dmitriyev, A.P.Potseluyevski, C.E.Malov, A.N.Kononov və başqaları tərəfindən daha da inkişaf etdirildi.

XX əsrdə türk dillərinin və dialektlərinin təsnifi, bu dillərin fonetikasi, leksikası, orfoqrafiyası, orfoepiyası, morfologiyası, sintaksisi və s. haqda bir çox əsərlər meydana gəldi, lüğətlər və dilçilik atlasları tərtib edildi, türk dillərinin müqayisəli təhlili ilə bağlı geniş tədqiqat işləri hazırlandı və s.

Bütün bu böyük işlər fonunda bəzi istiqamətlər nisbətən diqqətdən kənardə qalmışdır ki, onlardan biri də qohum olsalar da, öz inkişaf tarixlərində bir-birindən kifayət qədər fərqli xüsusiyyətlər qazanmış dil qrupları ara-

sında, eləcə də bir qrupa daxil olan bir neçə dil arasında müqayisələrin aparılmasıdır. Məlumdur ki, bu gün mədəniyyət və dil baxımından bir-birinə çox yaxın olan türk xalqlarından dördü – azərbaycanlılar, Türkiyə türkləri, türkmənlər və qaqauzlar bir dil qrupunda birləşən Oğuz türkləridir.

Tədqiqatımızın mənbəyini təşkil edən oğuz qrupu türk dillərində morfoloji kateqoriya göstəriciləri – qrammatik şəkilçilər haqqında hələ indiyə qədər kifayət qədər əhatəli və dərin təhlillər aparılmamış, morfoloji kateqoriyalar və onların göstəriciləri tarixi aspektdə lazımi qədər geniş şəkildə araşdırılmamışdır. Görülən işlər lokal və ya epizodik xarakterli olmuşdur. Halbuki bəhs edilən dillərin daşıyıcısı olan xalqların daha yaxın genetik ortaqlığa malik olmalarının sübutu kimi bu dillərin müxtəlif yaruslarının müqayisəli analizi dəyərli tarixi-lingvistik nəticələr verə bilər. Son onilliklərdə bu xalqların arasında yüksələn xətlə inkişaf edən iqtisadi və mədəniyyəti əlaqələr, mənəvi yaxınlaşma ortağ türk dili ideyasının gerçəkləşməsinə təkan verən amillərdən biri kimi mövzunu kifayət qədər aktual edir.

Dissertasiyada müdafiyyə çıxarılan müddəalar:-oğuz qrupu türk dillərinə məxsus qrammatik şəkilçilərin inkişaf və formalaşma xüsusiyyətlərinin ictimai-tarixi şəraitlə bağlılığını əsaslandırmaq;-bu dillərin qrammatik kateqoriya göstəricilərinin arasındakı fərqli və oxşar özəlliklərin XVI-XVII əsrlərdən sonra meydana gəldiyinin dəqiqləşdirmək;-ədəbi dillə müqayisədə dialekt və şivələrdə fərqli cəhətlərin əsasən, fonetik səviyyədə mövcudluğunu müəyyənləşdirmək;-müqayisə edilən dillərdə qrammatik şəkilçilərin üslubi-semantik çalarlarının zənginliyini diqqətə yetirmək;-oğuz qrupu türk dillərində qrammatik şəkilçilərin digər türk dillərindəki bu növ şəkilçilərdən mənə və formaca fərqləndiyini nümunələr əsasında təhlil etmək.

Tədqiqatın obyektı oğuz qrupu türk dillərində,yəni Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərində qrammatik şəkilçilərin növləri, formalaşma tarixi və üslubi xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə tədqiqidir.

Tədqiqatın predmeti tədqiq olunan mövzunun müşahidə və təhlilindən əldə edilmiş nəticələrin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri çoxaspektli olub, oğuz qrupu türk dillərində qrammatik şəkilçilərin formalaşma tarixi, ümumi və fərqli cəhətlərin üzə çıxarılması, qrammatik formaların etimologiyası və morfonologiyası, işlənmə tezliyi və s. məsələlərin elmi şərhini əsas məqsəd və vəzifələrini təşkil edir. Müqayisə edilən dillərdəki qrammatik şəkilçilərin sözdəyişmə imkanları, onların qrammatik forma olmaqdan başqa, substantiv və atributiv funksional-qrammatik kateqoriyaların başlıca müəyyənləşdirici

əlaməti rolunda çıxış etməsi kimi linqvistik problemlərin aydınlaşdırılması da məqsədlər sırasındadır.

Oğuz qrupuna daxil olan dillərin türk dilləri sistemində yeri və bu dillərə məxsus ən xarakterik cəhətlərin üzə çıxarılması da dissertasiyanın ümumi məqsəd və vəzifələri cərgəsində yer almışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Türkoloji dilçilikdə oğuz qrupu türk dillərində qrammatik şəkilçilər ilk dəfə olaraq müqayisəli şəkildə geniş formada monoqrafik tədqiqata cəlb edilir. Haqqında bəhs edilən qrammatik kateqoriyalar və onların morfoloji göstəriciləri barədə deyilənlər mövcud elmi fikrin təkrarı olmayıb müstəqil təhlil və düşüncə tərzinin məhsuludur.

Qrammatik formalarla birbaşa və ya dolayısı ilə bağlı olan qrammatik kateqoriya anlayışı, kök və şəkilçi münasibətləri və s. məsələlərə baxışda da yeni fikir və mülahizələr öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Oğuz qrupu türk dillərinə aid normativ qrammatikaların, lüğətlərin hazırlanmasında tədqiqatın nəticələrindən istifadə edilə bilər. Türk dillərində morfoloji kateqoriya, onun kriteriyaları və göstəricilərinin dəqiqləşdirilməsində tədqiqat işinin nəzəri müddəaları faydalı ola bilər. Müqayisə edilən dillərin və dil subyektlərinin etnokulturoloji birliyinin üzə çıxarılması və inkişaf etdirilməsində, oğuz birliyi ideyasının gerçəkləşməsində bu əsər səmərəli ola bilər. Ali məktəblərdə tədris edilən «Dialektologiya», «Dilşünaslıq», «Qədim türk yazılı abidələrinin dili», «Ədəbi dil tarixi», «Türk dillərinin müqayisəsi» və s. fənlərin bakalavr və magistr səviyyəsində tədrisi zamanı dissertasiyadan tədris materialı kimi faydalanmaq mümkündür.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatın əsas mənbələri müasir Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dilləri və onların dialektləridir. Bundan başqa, qədim türk yazılı abidələri, brahmi mətnləri, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı, M.Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri, orta əsrlərə aid qrammatika kitabları, türk dillərinin müqayisəli lüğətləri, dialektoloji lüğətlər, tanınmış türkoloqların əsərləri, klassik ədəbiyyatın dili, müasir tədqiqatçıların müvafiq araşdırmaları və s. də tədqiqatın mənbələrinə daxildir.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat işinin əsas metodunu müqayisəli-tarixi metod təşkil edir, ona görə ki, genealoji cəhətdən bir dil qrupuna daxil olan dillərdə tarixi inkişaf nəticəsində meydana gələn qrammatik özəlliklərin araşdırılması üçün bu ən uyğun metoddur. Yeri gəldikcə təsviri, areal-struktur, dilçilik coğrafiyası metodlarına da müraciət olunmuş, statistik təhlil, təsnifat və sistemləşdirmə üsullarından da istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin aprobeasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında hazırlanmışdır.

Tədqiqatın elmi nəticələri ilə bağlı Pyatıqorsk Dövlət Dilçilik Universitetində (14-16 aprel, 2010) və X.Berdekov adına Kabardin-Balkar Dövlət Universitetlərində (Nalçık, 8-9 noyabr, 2010) keçirilən beynəlxalq konfranslarda, Azərbaycan Dillər Universitetində alman dili fakültəsinin 60 illiyinə həsr edilmiş konfransda (19 dekabr 2010) məruzələr edilmiş, dissertasiyanın əsas məzmunu çap edilib bir monoqrafiyada, elmi məqalələr və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın «Türk dillərinin təsnifi sistemində oğuz qrupu türk dillərinin yeri və fərdi xüsusiyyətləri» adlanan *birinci* fəslində türk dillərinin çoxsaylı müəlliflər tərəfindən təsnifləndirilməsi, bu sırada oğuz qrupu türk dillərinin necə və hansı əsaslarla yer alması məsələsi şərh edilir.

Müşahidələr göstərir ki, oğuz qrupu türk dilləri müxtəlif prinsiplər (tipoloji, stadial, funksional və s.) əsasında təsnif edilsə də, türk xalqlarının müasir dövrdə məskunlaşmasını nəzərdə tutan **coğrafi** və dillərin qohumluğuna əsaslanan **genealoji** prinsipə daha çox üstünlük verilmişdir. Müqayisəli-tarixi metodun banisi *M.Kaşğari* öz məlum əsərində türk dillərini ərazi və keyfiyyət prinsipi əsasında təsnif edərək oğuz türkcəsini keyfiyyətə saf dillərdən hesab etmişdir.

Avropada türk dillərinin təsnifi təşəbbüsü XVIII əsrdə *F.N.Stralenberqin* adı ilə bağlıdır. Təsnifatın aparıldığı dövrdə türk dillərinin differensiasiyası lazımı səviyyədə olmadığından o, türklərin yaşadığı bütün əraziləri Tatarıstan adlandıraraq həmin ərazini Böyük Tatarıstan və Kiçik Tatarıstan olmaqla iki hissəyə bölmüşdür. Onun bölgüsündə mövcud türk dillərinin çox az bir hissəsi, oğuz dillərindən isə yalnız türkmən dili öz əksini tapmışdır.¹

Bütün türk dillərini ümumi bir dilin dialektləri adlandıran *İ.İ.Berezinin* bölgüsündə dillər coğrafi prinsip əsasında təsnif edildiyindən türkmən dili Şərq, Azərbaycan və türk dilləri isə Qərb dialektinə aid edilmişdir.²

V.V.Radlov da türk dillərini ərazi prinsipi üzrə təsnif etmiş, oğuz yarımqrupu dilləri kumuk, qaraçay, balkar və Kırım tatarlarının dili də daxil olmaqla Cənub qrupuna daxil etmişdir.³

¹ Xəlilov B.Ə. Türkologiyaya giriş, Bakı, Nurlan 2006, səh.20-26.

² Березин И.Н. Обзор трехлетнего путешествия по Востоку, ЖМНП-55, СПб., 1847.

³ Radlof V.V. Phonetik derNordlichen Türkisprachen, Leipzig, 1882.

F.Y.Korş bölgücünü 4 söz və indiki zaman göstəricisinin tələffüzü əsasında quraraq türk dillərini şimali, qərbi, şərq və qarışıq qruplara ayırmış, oğuz qrupu dilləri *qərbi* türk dilləri qrupunda birləşdirmişdir.¹

A.N.Samoyloviç türk dillərini 6 qrup üzrə təsnif etmiş, oğuz qrupu dillərini «ol» qrupu daxilində birləşdirmişdir. Bu bölgüdə türkmən dili eyni zamanda 2 qrupda; həm beşinci, həm də altıncı qrupda yer almışdır.²

V.A.Boqoroditskinin bölgüsündə bütün türk dilləri yeddi qrupa ayrılaraq oğuz qrupu dillərinə yeddinci – cənub-qərb qrupunda yer ayrılmışdır: türkmən, Azərbaycan və Türkiyə türklərinin dili. Burada qaqauz dili ümumən yer almamışdır.³

S.E.Malov türk dillərini formalaşma tarixinə görə təsnif etmişdir. O, fonetik əlaməti əsas götürərək dillərin qədim və ya yeni olmasını buna əsasən müəyyən etməyə çalışmışdır. Məsələn, onun fikrinə görə, yeni yaranan dillərdə cingiltili, qədim dillərdə isə kar samitlərin mövqeyi üstündür: altı (qədim) - aldı (yeni). Oğuz qrupu türk dilləri bölgüdə yeni türk dilləri qrupuna aid edilir ki, bununla razılaşmaq çətin görünür.⁴

İ.Benzinqin təsnifatında türk dilləri beş qrupa bölünür.

2-ci qrup *Cənub və ya Oğuz qrupu* adlanır. Bu qrupa Türkiyə türkcəsi və onun dialektləri, o cümlədən qaqauz dili, İran Azərbaycanı da daxil olmaqla, Azərbaycan dili və onun dialektləri, İranda yaşayan türkmənlər də aid edilməklə türkmən dili və onun dialektləri aid edilir. Bölgüdə Azərbaycan dili dialektlərindən olan qaşqaycanın müstəqil türk dili kimi verilməsi özünü doğrultmur.⁵

K.N.Menqesin təsnifatı mahiyyətə, İ.Benzinqinkindən az fərqlənsə də, nisbətən genişdir. O, bütün türk dillərini 12 yarımqrupu özündə birləşdirən 6 əsas qrupa bölür. Bu bölgüdə oğuz dilləri Mərkəzi və ya Cənub-şərqi Asiya dilləri və ya Türküt dilləri adı ilə təqdim edilir. Buraya Qərbi osmanlıca, Rumeli, Anadolu, Cənubi Krım dialektləri və qaqauzca, azəricə (İran və qaşqay ləhcələri ilə birgə) və Cənubi türkməncə aid edilir. Qaqauzca və Cənubi Krım tatarlarının dili dialekt kimi təqdim edilir.⁶

¹ Türk dili / Dil ve edebiyat Dergisi, Ankara, May, 1994, sayı 509.

² Самойлович А.Н. К вопросу о классификации тюркских языков, Баку, 1926.

³ Богородитский Б.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками, 2-е изд. Казан, 1953.

⁴ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, Москва, Из-во АН СССР, 1951.

⁵ Mehmet Akalın, Tarihi türk şiveleri, TKAЕ, 1988, s.7-9.

⁶ Mehmet Akalın, Tarihi türk şiveleri, TKAЕ, 1988, s.10-12.

Türk dillərinin ən mükəmməl təsnifatı *N.A.Baskakova* məxsusdur. Tarixi-coğrafi baxımdan türk xalqlarını Qərbi və Şərqi türk tayfa birliklərinə ayıran müəllif sonrakı mərhələdə türk dillərinin inkişafını şərtləndirən amilləri geniş təhlil süzgəcindən keçirmişdir. Onun bölgüsündə oğuz qrupu türk dilləri qərbi hun budağına daxil edilmişdir.

Alman alimi *G.Dörfer* «İranda türklər» adlı əsərində Oğuz qrupu türk dilləri və Azərbaycan dialektlərindən bəhs etməklə yanaşı, burada türk dillərinin təsnifatına dair düşüncələrini də ortaya qoymuşdur. «Təkcə türk dili ailəsinin yeddi dili vardır: oğuzca, qıpçaqca, uyğurca, güney sibirca, yakutca, xalacca və bolqarca»¹

Oğuz qrupu türk dillərinin beş dil ailəsinə bölündüyünü iddia edir: 1)Bati oğuzca – Türkiyə türkcəsi; 2) Orta oğuzca – Azərbaycanca türkcəsi; 3)Güney oğuzca – Qəzvinə qədər uzanan ləhcələr; 4) Kuzeydoğu oğuzca – özbək oğuzcasının da daxil olduğu Xorasan türkcəsi; 5) Kuzey oğuzca-türkməncə. Oğuz qrupu türk dillərindən qaqaüz dili *G.Dörferin* bölgüsündə yer almamış, Azərbaycan dilinin dialektlərindən olan Qəzvin və Xorasan ləhcələri, o cümlədən xalac dialekti ayrıca bir türk dili kimi təqdim olunmuşdur.

Məhərrəm Ergin türk dillərinin təsnifatı ilə ciddi məşğul olmasa da, onun türk dilləri və ləhcələri, şivələri haqqında fikirləri maraqlıdır. O, türkcəni ümumi bir dil sayaraq qıpçaq və yakutca bu dillərin ləhcələri, qırğız, qazax, azəri (Azərbaycan dili) və osmanlı türkcəsini onun şivələri, Qara dəniz, Konya, İstanbul türkcələrini isə türk dili ağızları adlandırır.²

T.Banquoğlu türk dillərini *qərbi* və *şərqi* olmaqla 2 hissəyə ayırır. Qərbi türk dilləri adlandırdığı qrupa Azərbaycan, türk, türkmən, qaqaüz dilləri ilə yanaşı Anadolu, Rumeli, Krım şivələrini də aid edir.³

A.Dilaçar da türk dillərini iki böyük qrupa bölərək səlcuq, osmanlı, türk, türkmən, Krım, qaqaüz və Azərbaycan dillərini Qərbi, göytürk, qədim uyğur, qaraxani, xarəzm, çağatay, özbək və yeni uyğur dillərini isə Şərqi türkün dillərinə aid etmişdir.⁴

Ə.Erculasunun bölgüsündə oğuz qrupu türk dilləri Güney-Batı adlanan birinci qrupa aid edilir: Azərbaycan, Türkiyə, qaqaüz və türkmən türkcələri.⁵

¹ Dörfer G. İranda türklər. Türk dil dərgisi, 1987, sayı 431, s.242-251.

² Muharrem Ergin. Türk Dil Bilgisi, Sofya, 1967, s.9.

³ Banquoğlu Tahsin. Türk qrameri (ses bilgisi), Ankara, 1959.

⁴ Aqop Dilaçar. Kutadğu Bilig incelemesi, Ankara, 1995, s.50-51.

⁵ Türk dili (Dil və ədəbiyyat dərgisi),Ankara,may,1994,say 509,s.339-340.

B.Çobanzadənin bölgüsündə oğuz qrupu türk dilləri Cənub-Qərb qrupu kimi səciiyələndirilərək Azərbaycan, türk. Türkmən dilləri ilə yanaşı, Krım tatarlarının da dili buraya aid edilmişdir. Onun bölgüsündə qaqaüz dili yer almamışdır.¹

F.Zeynalov türk dillərini genealoji cəhətdən 7 qrupa bölmüşdür. 1.Oğuz; 2. Bulqar; 3. Qıpçaq; 4. Karluq-uyğur; 5.Uyğur-oğuz; 6. Çuvaş; 7.Yakut dili qrupları. Oğuz qrupuna Azərbaycan, türk, türkmən, qaqaüz dilləri ilə yanaşı, Krım tatarlarının da dili əlavə edilmişdir.²

A.Qurbanov son araşdırmalarında türk dillərini 5 yarımqrup üzrə təsnif etmişdir: 1) Oğuz dilləri yarımqrupu; 2) Qıpçaq dilləri yarımqrupu; 3) Bulqar dilləri yarımqrupu; 4) Karlıq dilləri yarımqrupu; 5) Tukyuy dilləri yarımqrupu. Onun bölgüsündə müasir dörd türk dili (Azərbaycan, türk, türkmən, qaqaüz) ilə yanaşı qədim oğuz, peçeneq, səlcuq, qədim osmanlı və qədim Azərbaycan dilləri də oğuz qrupu yarımqrupuna aid edilmişdir.³

B.Xəlilov öz əsərində⁴ «Oğuz qrupu türk dilləri» başlığı ilə verilən bölmədə bu dillərdən kifayət qədər geniş bəhs edərək hər biri haqqında dolğun məlumat vermişdir. Oğuz qrupu türk dillərinə məlum dörd dil – Azərbaycan, türk, türkmən və qaqaüz dilləri ilə yanaşı, Balkan və Axisqa (mesxeti) türklərinin dilini də daxil etmişdir.

Türk dillərinin təsnifi üzrə aparılan geniş təhlil onu deməyə əsas verir ki, bölgülərin hamısı təxmini xarakter daşıyır. Əgər nisbətən dəqiq bir təsnifat ortaya qoymaq mümkün olsaydı, onda gərək türk dilləri mövcud tədqiqatlarda olduğu kimi, 4-7 qrup deyil, ən azı 20-25 qrup üzrə təsnif ediləydi.

Oğuz qrupuna daxil edilən dillərin etnolinqivistik təhlili göstərir ki, onların tarixən formalaşmasında müxtəlif etnik elementlər və dil qatları iştirak etmişdir. Məsələn, Azərbaycan xalqının və dilinin formalaşmasında oğuz əsası ilə yanaşı, qıpçaq, uyğur; türkmən dilində oğuzlarla yanaşı, qıpçaq, qədim xarəzm; qaqaüz dilində isə oğuzca ilə bərabər, bulqar və qıpçaq ünsürünün də rolu olmuşdur.

Oğuz qrupuna daxil olan dillər üçün ən xarakterik cəhətlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1) Bu dillərdə 8 qısa saitin olması. Halbuki qıpçaq və karluk dillərində bunların sayı 6-9 arasındadır;

¹ Çobanzadə B., Ağzadə F. Türk qrameri, Bakı, 1929, s.210-222.

² Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları, Bakı, Maarif, 1981.

³ Qurbanov A. Türkoloji dilçilik, Bakı, Maarif, 1998, s.31.

⁴ Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı, Nurlan, 2006, s.221-239.

- 2) Şəkilçilərdə dar dodaq saitlərinin üstün mövqeyi: yaruk – yarıq, tanuq – tanıq, kapuq – qapı və s.;
- 3) Sonda g və ğ səslərinin beg, dağ tipli sözlərdə işlənməsi və bu səslərin bir sıra şəkilçilərdən düşməsi: alğan – alan, kelqen – kelen, verqen – verən...;
- 4) Sözü mövqedə bir sıra kar samitlərin cingiltiəşməsi: kör – gör, til – dil, tağ – dağ...;
- 5) Söz əvvəlində b/p samitlərinin düşməsi: bol – ol, bilə – ilə...;
- 6) Söz əvvəlində «y» samitinin qeyri-sabit mövqeyi: yır – ır, yit – it, yüz – üz, yürək – ürək...;
- 7) Menen qoşması əvəzinə *ilə* işlənməsi: kol menen – qol ilə, ketmen menen – ketmənlə.
- 8) Oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisədə qıpçaq və karluk qrupu türk dillərində şəkilçilər daha çox variantlıdır: -lar, -lor, -dor, -dör, -der və s.;
- 9) Yiyəlik və təsilik hallarda -nen//nin, -nı//ni əvəzinə oğuz qrupu dillərdə fonetik reduksiya uğramış -ın/-in, -i işlənməsi norma səviyyəlidir: kızın – kızın, kızını – kızı...;
- 10) Birinci şəxs cəmində *miz* əvəzinə is⁴ – iz⁴, -ık⁴ işlənməsi: berermiz – bereriz, yazarmız – yazarez, bilermiz – bilirik...;
- 11) Lazım şəkildə -qu//gu əvəzinə -ası/-əsi işlənməsi: kelğü – gələsi, körqü – göresi...;
- 12) Oğuz qrupu dillərdə vacib formantının olması: -malı/-məli: oxumalıdır, bilməli...;
- 13) Oğuz qrupu dillərdə feli sifət forması kimi -ğan/-qen əvəzinə -miş/-miş işlənməsi: bilqen – bilmiş, tutqan – tutmuş.
- 14) Qıpçaq qrupu dillərdə yönlük göstəricisi -ka, -ke əvəzinə oğuz qrupu dillərdə -a, -ə şəkilçisinin formalaşması: evke – evə, kırqızka – kırqıza, atqa – ata, bizqe – bizə...;
- 15) Çıxışlıq halda açıq saitliliyin üstün mövqeyi: sizdin – sizdən, Tyanşandin – Tyanşandan, yerdin – yerden...;
- 16) Birinci şəxs tək və cəmində qıpçaq dillərində əsasən tam, oğuz dillərində yarımçıq formadan istifadə: bilirmen – bilirmən, yazarnuz – yazamız (yazarıq, yazares), vererbiz – bereriz, barğayman – vararam (gələm) ...;
- 17) Digər türk dillərində məsdər göstəricisi kimi -ay, -ey; -ad, -ğay, -ğalı/-qeli formalarından, oğuz qrupu dillərdə -mak//maq; -mek//mək-dən istifadə edilir: karay – qaralmaq, sarğay – saralmaq, kutad – xoşbəxt olmaq, uluğay – ululaşmaq, kutqar – kurtarmak, içqeli – içmək, alğalı – almak və s.

Bu gün təxmini olaraq «Oğuz-səlcuq qrupu» adlandırılı bilən türk dilləri qrupu 4 qohum dildən – Azərbaycan, türk (Osmanlı), türkmən və qaqauz dillərindən ibarətdir. Bu dillər eyni bir qrupda və ya yarımqrupda birləşməsinə baxmayaraq, formalşdıqları dövr ərzində müxtəlif siyasi-iqtisadi və coğrafi səbəblərdən özünəməxsus xüsusiyyətlər qazanaraq dil fərqi səviyyəsində olmasa da, kifayət qədər fonetik, leksik və qrammatik özəlliklərə sahib olmuşdur. Ona görə də son dövrlərdə oğuz qrupuna daxil olan dilləri bir-birindən fərqləndirən bəzi cəhətləri əsas tutaraq onları da təsnifləndirmək təşəbbüsləri ortaya çıxmışdır¹.

Müasir türk ədəbi dili də digər oğuz qrupu türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan ədəbi dilində olmayan bəzi özəl cəhətlərə malikdir. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Azərbaycan dilində işlənən və osmanlıcada mövcud olmuş **x** və **ə** səsləri türk ədəbi dilində yoxdur. Bu səslər müvafiq olaraq **h**, **k**, və **e**, **a** səsləri ilə əvəz olunur: Xorasan – Horasan, çıxdı – çıktı, Əziz – Eziz, xəstə – hasta...;

2. Türkcədə **m** əvəzinə sözünü mövqedə daha çox **b** işlənir: mənə – bana, minlərlə – binlərlə...;

3. Sözüdə və sonda **q** daha çox qalın və **k** və **h** səsi ilə əvəzlənir: qara – kara, qol – kol, yataq – yatak, baxmaq – bahmaq...;

4. Sözdə qoşa samitlərin mövqeyi çox zəifdir: saqqal – sakal, doqquz – dokuz, səkkiz – sekiz, ümumiyyətlə – ümumiyyətlə...;

5. Dar samitlər üstün mövqedədir: el – il, heç – hiç, getdi – gitti, verərəm – verərim, görərsən – görərsin...;

6. Qalınlaşma hadisəsi geniş yayılmışdır: xəyal – hayal, sənət – sanat, isitmə – ısıtma, hələ – hala...;

7. Söz əvvəlində **ı** saiti işləmə bilir: işıq – ışık, ılıq – ılık, isbat etmək – ısbat etmək...;

8. Söz əvvəlində **ü** səsi üstün mövqedədir: ürək – yürek, ulduz – yıldız, ilxı – yılkı, igid – yigit, il – yıl...;

9. D-t əvəzlənməsi norma səviyyəsindədir: dadlı – tatlı, duzlu – tuzlu, dürlü – türlü, dartışma – tartışma, yoxdur – yoktur

10. **Y-v**, **g** əvəzlənməsi geniş yayılıb: toyuq – tavuk, soyuq – sovuq, döyüş – döğüş, ətəyi – ətəgi...;

11. Leksik fərqlər də kifayət qədərdir: yaxşı – iyi, neçə – kaç, harada – nerede, şəkilçi – ek, bağlı – ilgili, pişik – kedi, pis – kötü, bucaq – köşe, yarım – buçuk, gözləmək-beklemek və s.

¹ Bilgehan A. Gökdağ, Salmas ağızı, Ankara, Kara M nəşri, 2007, s.30-34.

Müasir türkmən ədəbi dili Emud dialekti əsasında formalaşmış və digər dialekt ünsürləri də burada yer almışdır. Bu dildə olan bir çox leksik-fonetik özəlliklərə digər oğuz qrupu türk dillərində rast gəlinmir. Məsələn, «mürəkkəb-verbal» adlanan fel növünə yalnız türkmən dilində rast gəlinir: yazılıp dursa, kəyinip oturyar, qezip yörmək, gidip otur və s.

Türkmən dilinə məxsus fərdi xüsusiyyətlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1) Digər oğuz qrupu türk dillərində mövcud olan c, ğ, g, h səslərinə türkmən ədəbi dilində rast gəlinmir.

2) Bu dilin yazısında iki n (ŋ), iki j (j) hərfi vardır.

3) Bu dildə c-j, f-p, g-q, h-x əvəzlənməsi geniş yayılmışdır: düşüncə – düşünje, fikir – pikir, gəlmək – qelmək, heyran – xayran.

4) Türk dilində olduğu kimi, saıtlərin qalınləşması geniş yayılıb: hadisə – xadısa, əsr – asır, elm – ılım, tərəf – tarap, qəbul – kabul.

5) İlkın uzanma mövcuddur: daş – daaş, deyil – dəəl.

6) **Olma**z əvəzinə bolmaz, **ilə** əvəzinə bilə işlənir.

7) V-b əvəzlənməsi kifayət qədərdir: versə – bersə, vardı – bardı.

8) -miş⁴ feli sifət şəkilçisi əvəzinə çox vaxt -dik⁴ forması işlənir: paydalanılmadıq xadısa, bolmadıq söz, bilmedikiş.

9) -rak//rək və -ıp//ib feli bağlama şəkilçiləri birgə işlənə bilir: alıprak, qeliprək.

10) İndiki zaman göstəricisi -yar, -yər şəkillidir: alyar, qelyər.

11) Türkmən dilində rus sözləri daha çoxdur: teoretika, stil, affiks, kontrolluk, çlenlər və s.

12) Bu dildə digər dillərdə olmayan xeyli söz var: çenli (o qədər), çeper edebiyat (bədi ədəbiyyat), nəxili (necə), osüş (inkişaf), əxli (müxtəlif), qaramak (baxmaq), köp (çox) və s.

Qaqauz ədəbi dili hələ tam formalaşmayıb, ona görə ki qaqauzlar 1957-ci ildən yazı dilinə sahibdirlər. 1996-cı ildən latın qrafikalı əlifbaya keçiblər. Azərbaycan əlifbasından fərqli olaraq qaqauz əlifbasında q, ğ, h hərləri yoxdur, iki cür e (g) və t (ü) hərləri var. Azərbaycandakı kimi türkcədən fərqli olaraq **h** əvəzinə söz başında x daha aktivdir: xanım, xasta, xalva və s. İlkın və son uzanma geniş yayılmışdır: ara – aara, ard – aard, ac – aac, yarın – yaarın, zor – zoor, oxumaq – oxuma:, getmək – getmə: və s.

Çox geniş dialekt bölgüsünə baxmayaraq, qaqauz ədəbi dili əsasən mərkəzi (Çadırlunq, Komrat) və cənub (Vulkanəşt) dialektləri əsasında formalaşmışdır. Komrat dialekti Azərbaycan ədəbi dilinə daha yaxındır.

Dissertasiyanın *ikinci* fəslinin birinci paraqrafı «Hal kateqoriyasının morfoloji əlamətləri» adlanır. Türk dillərində hal kateqoriyası ən əsas və

ilkın qrammatik kateqoriyalardan biridir. Q.F.Blaqova türk dillərində hallanmanın 3 əsas növü olduğunu qeyd edir: 1) heç bir şəkilçi qəbul etməmiş, sadə, yəni «təmiz» ismin hallanması; 2) əvəzlilərin hallanması; 3) mənsubiyyət şəkilçili, yəni possessiv ismin hallanması¹. Türkmən dilində hal kateqoriyasından bəhs edən A.P.Potseluyevski bu dildə ismin hallarını tarixən iki qrupa bölməyin mümkün olduğunu söyləyir: a) rudimentar hallar; b) aktiv hallar².

Müşahidələr göstərir ki, dilin qrammatik quruluşu sabitləşdikcə hal sistemi də təkmilləşmiş, hal şəkilçilərinin ayrı-ayrı hallara təhkim olunma prosesi möhkəmlənmişdir. Hal şəkilçiləri, adətən, sözdüzəldici, kəmiyyət və mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra işlənir. Hal şəkilçilərinin mənşəcə mənsubiyyət şəkilçiləri ilə qohumluğu diqqəti çəkir.

Yiyəlik hal şəkilçiləri – isim və isim, isimlə sifət, say, əvəzlik, zərf, feli sifət, məsdər və qoşmalar arasında sahiblik, yiyəlik məzmunu yaradır. Oğuz qrupu türk dillərində yiyəlik halın şəkilçiləri bunlardır: -in⁴, -nın⁴ (Azərb., türk), -inq, -ninq// -iŋ, -niŋ (türkmən), -in⁴, -an, -ən, -nın (qaqauz).

Qaqauz dilində sonu «k» ilə bitən isimlər hallanarkən türk və Azərbaycan dillərində olduğu kimi, **k-y** əvəzlənməsi baş vermir, əksinə, «k» düşərək ondan əvvəlki sait uzanır: sokak – soka:n, bataq – bata:n. Türkmən dilində isə bu qəbil sözlər hallanarkən k-q əvəzlənməsi baş verir: qatıq – qatıqın, kapak – kapaqın. Bu dildə sonu **u** ilə bitən bəzi xüsusi isimlər hallanarkən «v» samiti əlavə olunur: Baku – Bakuvun, Tartu – Tartuvun. İ şəxsin təki və cəminə aid əvəzlilər hallanarkən türkmən dilində digər oğuz qrupu dillərdən fərqli olaraq **-im** deyil, iŋ şəkilçisindən istifadə edilir: bizim – biziŋ, mənim – meniŋ, Tekin, Göklən, Ersarı dialektlərində əvəzlilər yiyəlik halda -iŋ əvəzinə ŋ şəkilçisi qəbul edir: meniŋ – meŋ, seniŋ – seŋ, onuŋ – oŋ. Belə vəziyyət cəm şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin hallanmasında da baş verir: adamlarŋ, kitablarŋ. Göründüyü kimi, bu zaman cəm şəkilçisinin tərkibindəki **r** samiti ixtisara düşür. Analoji vəziyyəti Azərbaycan dilinin Qobu, Hökməli, Güzdək şivələrində də müşahidə etmək olur: baltaların – baltala:n, arabaların – arabala:n və s.

Z.Korkmaz türk dilinin Bartin yörəsi ağızlarında yiyəlik hal şəkilçisinin -iy⁴ variantının mövcudluğunu qeyd edir: **Radşahıy** yolladı: asqer. **Deniziŋ** dibi derin³. -in⁴-iy dəyişməsinə Təbriz, Xorasan şivələrində də rast gəlinir¹.

¹ Благова Г.Ф. К теории тюркского склонения. СТ, 1978, № 5, с.38-41.

² Поцелуевский А.П. Избранные труды.Изд-во «БЛЫМ»,

Ашгабад,1975,с.100-101.

³ Korkmaz Zeynep. Türk dili üzerine Araştırmalar. I c. Ankara, 2005, s.6-7.

Azərbaycan dilinin ayrım şivəsində yiyəlik halın -ık⁴ formasının olması diqqəti çəkir. Belə bir halın Şəki dialektində də mövcud olduğunu qeyd edən M.İslamov bu formanın qədim -ıη göstəricisinin qalığı olduğunu söyləyir². Türkologiyada n-y, m-ıy-ıq-ıη səs uyğunluğu şivə xüsusiyyəti kimi qəbul ediləndir³.

Oğuz qrupu türk dillərində yiyəlik halın həm şəkilçisiz (qeyri-müəyyən), həm də şəkilçili (müəyyən) variantı işlənir. Ədəbi materiallarla tanışlıqdan məlum olur ki, dilin əski çağlarında oğuz qrupu dillərdə yiyəlik hal əsasən şəkilçisiz işlənmişdir.

Türkoloji dilçilikdə yiyəlik hal şəkilçisinin mənsubiyyət göstəricisindən, sonuncunun isə şəxs əvəzliliklərindən (mən, sən) törəməsi fikri geniş yayılmışdır⁴. V.Banq, J.Deni, N.Baskakov və digərləri yiyəlik hal göstəricisi kimi formalaşan nenq>neη>nenğ operatrlarının qədim türkcədə «əşya, can» mənalı müstəqil söz olduğunu iddia edirlər⁵. M.Qıpçaq yiyəlik halın «nın» formantının ikiqat hallanma nəticəsində meydana gəlməsi fikrini irəli sürür: -nı+ni=niin=nin/η⁴.

Oğuz qrupu türk dillərinin müasir mərhələsində **yönlük hal şəkilçiləri** saitlərdən sonra -na², -ya², samitlərdən sonra isə -a, -ə/-e-dir. Bu əsas formalarla yanaşı, müqayisə edilən dillərdə və onların dialektlərində yönlük halın bir sıra digər formaları da mövcuddur. Qaqauz dilində sonu k samiti ilə bitən çoxhecalı sözlərdə yönlük halda k səsi düşür, ondan əvvəlki sait uzun tələffüz edilir: sokak – soka:, yanak – yana:, uzak – uza:. Qaqauz dilində ədəbi dil səviyyəsində olan bu hal türk və Azərbaycan dillərində dialekt səviyyəlidir. Türk dilinin Qazientep, Kastomonu, Bartın, Azərbaycan dilinin Muğan və Qərb qrupu şivələrində geniş yayılmışdır: sənə – sə:, mənə – mə://ma:, uşağa – uşa: və s. Türk dilinin Qars dialektində -na, -ne yönlük hal şəkilçisi çox zaman -an, -en formasında işlənir: Oğlannara:n (oğlanlarına) yazığım gelmedi. Şimdi qızı da öldürecem... Bu asbablarımı

¹ Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, Elm, 2003, s.69.

² İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, Azərb. EA nəşri, 1968, s.30-31.

³ Mehmet Akalın. Tarihi türk şiveleri, TKAЕ; 74, Ankara, 1988, s.39-40.

⁴ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л. Изд-во АН СССР, 1956, с.95.

⁵ Кыпчак Мамедали. Категория падежа в тюркских языках. Баку, Изд-во БГУ, 1994, с.96.

sehen (sene) verim, sen behen (bene) qoyun kes¹. Yönlük hal şəkilçisində səs yerdəyişməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin Salmas şivəsində də kifayət qədər geniş yayılmışdır: başān (başına), canān (canına), qulağān (qulağına) və s².

Türkmən dilində istiqamət bildirən **bəri, anrı, yokarı, günbatar** kimi sözlər yönlük halda **bərik, anrik, yokarık, günbatarık** kimi formalar alır. Məsdərlər isə hallanarkən sondakı q-k səsləri müvafiq olaraq n-q səslərinə çevrilir: barmaq-barmana, almaq-almana, yaşamak-yaşama:qa, okamak - okama:qa və s. Azərbaycan dilindən savayı, digər oğuz dillərində sonu o səsi ilə bitən sözlərə yönlük hal şəkilçisi qoşulmur: Mən kino: gitdim.

Qaqauz dilinin Komrat və Çadırlunq dialektlərində **oraya, buraya** zərfli **orey, burey** kimi tələffüz edilir ki, burada **ey** formantı yönlük hal şəkilçisi funksiyasındadır. Görünür, **quzey, güney** kimi sözlərdə də **ey** formantına yönlük hal şəkilçisi kimi yanaşmaq lazım gəlir.

Yönlük hal şəkilçisinin inkişaf və formalaşma mərhələlərindən bəhs edən M.Ergin yazır ki, əski türkcədə bu şəkilçi -ğa, -ge şəklində idi. Batı türkcəsinə keçərkən sözdəyişdirici şəkilçinin başındakı ğ və g düşüdü üçün yönlük şəkilçisi də -a, -e şəklinə girmişdir³.

A.Əlizadə Azərbaycan dilində tarixən isim və fellərdə, o cümlədən şəkilçilərdə ğ, q səslərinin düşməsinə bu dil üçün qanunauyğun bir proses sayır. Qıpçaq və karluq qrupu dillərdə bu samitlərlə işlənən bir çox sözlər Azərbaycan, həmçinin digər oğuz qrupu dillərdə onlarsız işlənir: sıçğan – sıçan, qağaz – qaz, kağatır – qatır və s⁴.

Qədim yazılı abidələrdə və müasir türk dillərində yönlük halın **ka-qa-ya** formalarının işlənmə məqamlarını tədqiq edən A.N.Kononov bu nəticəyə gəlmişdir ki, şəkilçilərdə k-q-y dəyişmələri mümkün fonetik hadisədir⁵. Oğuz qrupu türk dillərində yönlük halın qədim formalarından olan -qaru, -aru, -ra, -rı morfemləri də vaxtilə aktiv mövqedə olmuş, sonralar işləklikdən qalmışdır. Z.Korkmaza əsaslanmış olsa, müasir türkcədə bu formalar **daşra, yolra, köksüre, arkaru, anaru, kancaru** kimi sözlərdə yön-

¹ Векилов А.П. Турецкая диалектология. Ч. I. Изд-во Ленинградского Университета, 1973, с.64.

² Bilgehan A. Gökdəğ Salmas ağzı. Ankara, Kara M nəşri, 2007, s.106.

³ Muharrem Ergin. Türk Dil Bilgisi. Sofya, 1967, s.222.

⁴ Əlizadə A. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində ismin yönlük halının morfoloji xüsusiyyətləri haqqında. EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1986, № 1, s.113-116.

⁵ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, М-Л, Изд-во АН СССР, 1956, с.97.

lük hal funksiyasında işlənməkdədir¹. Bu şəkilçilərin mənşəyi haqda Ə.Dəmirçizadə yazır: «Əvvəllər **ra-rı** müvazi işlənmiş, bir müddət sonra **-ra** əvəzinə **a** formalaşmış, nəhayət, **arı** şəkilçisi donmuş halda sözə bitişmişdir. Buna görə də müasir dildə **dışarı** ilə müvazi surətdə dışarıya da işlənir»². Bu gün söz kökü ilə birikərək müstəqilliyini itirmiş **-ra**, **-rı** yönlük hal şəkilçili sözlərə aşağıdakıları aid etmək olar: yukarı, iləri, dışarı, ora, bura, hara, nere, sonra və s. Yuxarıya, içəriyə, dışarıya kimi sözlərdə üçqat yönlük hal şəkilçisi vardır.

Yönlük halın qədim variantı hesab edilən «qarı»//«qeri» morfemi iki hissədən ibarətdir: qar+rı. Birinci element qırçaq dil qrupuna, ikincisi isə oğuz qrupu dillərə xasdır, **qa**, **ka** hal göstəricisində q-k bitişdirici samit və ya infiks səciyyəli olub, Azərbaycan dialektlərində əvəzliliklərin hallanması zamanı aşkarlanır: ona – oğa, sənə – sağa, mənə – mağa – maña (Qərb dialekti və Qax şivəsi). F.Cəlilovun -ra//-rı, -a//-ə morfeminin mənşəyini müstəqil mənalı yer, ara sözlərlə bağlaması bizə də doğru görünür³.

Türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrin və klassiklərin dilində **təsirlik halın** şəkilçisiz (qeyri-müəyyən) variantı daha çox işlənmişdir. H.Mirzəzadənin qeyd etdiyi kimi, bu vəziyyət qrammatik əlaqənin formal cəhətdən hələ formalaşmamasından irəli gəlirdi⁴. Oğuz qrupu türk dillərində təsirlik halın göstəricisi saitlərdən sonra -nı⁴ (-yı⁴), samitlərdən sonra -i⁴dir. Türk və qaqauz dilində, o cümlədən Azərbaycan dilinin Qərb və keçid şivələrində -yı⁴ forması daha geniş yayılmışdır. Digər türk dillərində təsirlik halın -nə, -no, -di, -do, -tı, -ta, -si, -şi, -vi, -xi, -çi və s. şəkilçilərinin olduğu qeyd edilir⁵. Təsirlik hal şəkilçisi, adətən, dördvariantlı olduğu halda, türkmən dilində ikivariantlıdır: sakqalını, gözünü. Azərbaycan və türk dillərinin dialektlərində təsirlik halın həm iki, həm də birvariantlı formaları mövcuddur. İkivariantlı şəkilçilər Azərbaycan dilinin Naxçıvan, Muğan, Göyçay şivələrində (yerı:, ato:ı, nənö:zı, dostu:zı), birvariantlı forma isə Bakı, Təbriz, Quba, türk dilinin Rizə, Trapezund, Qars və s. şivələrdə geniş yayılmışdır: **Oğlannarı** öldürdün, qızı de öldür. Mollanı da şakzadə **boynuni** vurdı, gene **qızı** aldı⁶.

¹ Korkmaz Zeynep. Araştırmalar. II c. Ankara, 2005, s.551.

² Dəmirçizadə Ə. Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarının dili. Bakı, API nəşri, 1959, s.76.

³ Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, Maarif, 1988, s.186.

⁴ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.46.

⁵ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Ленинград, Наука, 1977, с.57.

⁶ Векилов А.П. Турецкая диалектология. Ч. I. Изд-во ЛГУ, 1973, с.64-65.

XVIII əsrə qədərki ədəbi dil materiallarında «n» ünsürü təkcə saitlərdən sonra deyil, samitlərdən sonra da işlənmişdir: bizni, aləmni, gözümnü. T.Hacıyev tərəfindən «aparıcı meyildən kənara çıxma» kimi səciyyələndirilən bu hala bəzi XIX əsr şairlərinin dilində də rast gəlinir¹.

Türkologiyada təsirlik halın şəkilçisi «-ı»-nın daha qədim formadan «-ıg»-dan törəməsi fikrinə istinadən F.Cəlilov bu nəticəyə gəlir ki, həmin morfem mənsubiyyət şəkilçisinin qədim arxetipi «-ın»-dan törəyə bilər². B.Serebrennikov və N.Hacıyevaya görə, təsirlik halın şəkilçisi indi unudulmuş, qədim işarə əvəzliyi «ı»-dan törəmiş ola bilər³.

II şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözün hansı halda olmasını yalnız mətn daxilində müəyyən etmək olur. Məsələn, **do**stun**** sözündəki **-un** hissəsinin mənsubiyyət, yoxsa yiyəlik və ya təsirlik hal göstəricisi olduğunu təklidə təyin etmək mümkün deyil. Azərbaycan dilinin şivələrində mənsubiyyət göstəricisi kimi sağır ɲ, təsirlik hal göstəricisinin qalığı kimi saf «n» səsinə istifadə edilir. Məsələn, qərb qrupu şivələrində Oğlun evləndi. – Oğlun evləndirdi.

Yerlik hal – şərti olaraq məkani hal adlandırılırsa da, əslində oğuz qrupu türk dillərində daha geniş mənə çalarlarına malikdir. Türk dillərində yerlik hal şəkilçilərinin la//ta//za//na//ra və s. allomorflarına rast gəlinir, lakin bütün türk dilləri üçün ümumi olan və ən geniş işlənmə dairəsinə malik variant **-da/-ta**-dır. Bir çox türkoloqlar bu morfemi digər variantlar üçün yuva hesab edirlər. Şəkilçidəki samit səsin hansı fonetik forma alması onun qoşulduğu sözün son samitindən asılı olur: iclasda – iclassa, düzdə – düzzə. M.Şirəliyev türkmən dilindən gətirdiyi nümunələrlə **-la**, **-za**, **-sa** formalarının Göklən dialektində geniş yayıldığını qeyd edir: ahalla – ahalda, bizze – bizdə, qafassa – qəfəsdə⁴.

V.Şotta görə, yerlik və çıxışlıq hallar mənşəcə eyni olub, çıxışlıq hal yerlik hal şəkilçisi üzərinə **n** (da+n) elementini artırmaqla yaranmışdır. O, şəkilçinin «dur» müstəqil felindən törədiyini iddia edir. J.Deni isə **den** çıxışlıq hal şəkilçisini müstəqil mənalı ten» (bərabər) sözündən törəmə hesab edir. M.Resenenə görə, **dan** = **da** (yerlik hal göstəricisi) + **n** (alət halı)⁵.

¹ Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə. Bakı, Maarif, 1987, s.34-36.

² Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, Maarif, 1988, s.221.

³ Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, Maarif, 1979, с.78-79.

⁴ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1968, s.140.

⁵ Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları, Bakı, Elm, 2003, s.84.

B.Xəlilov V.Kotviçə əsaslanaraq -da² yerlik hal şəkilçisinin mənşəyini monqol dilindəki **saq** (çaq) sözünə bağlayaraq bu elementin eyni zamanda monqol dilində yönlük halın göstəricisi də olduğunu söyləyir¹. M.Qıpçaq -**da** yerlik hal göstəricisinin mənşəyini onunla eyni fonetik tərkibə malik olan -**da** qüvvətləndirici ədatına bağlayır².

M.Məmmədli yerlik hal şəkilçisinin inkişaf və formalaşma fazasını bu ardıcılıqla qeyd edir: müstəqil söz > leksik şəkilçi > qrammatik şəkilçi. Müəllifə görə, «Müstəqil sözdən hal şəkilçisinə keçid leksik şəkilçinin vasitəsi ilə olmuşdur. -**Da** əvvəlcə yer məzmununu ifadə edən leksik şəkilçi kimi dildə geniş vüsət tapmış, sonra həmin məzmununda qrammaik şəkilçi kimi formalaşmışdır³.

Yerlik hal göstəricisinin mənşəyi barədə deyilənləri nəzərə almaqla bu nəticəyə gəlmək olur ki, türk dillərində da/-ta qrammatik morfeminə mənə və formaca ən uyğun görünə biləcək söz türk dillərinin əksəriyyətində dayanmaq, durmaq mənasında anlaşılan dağ (-tağ, -day) leksemidir: dayan, dayaq, dər(mək) və s.

Çıxışlıq hal – əşya və hərəkətin çıxış nöqtəsini, mənşəyini, başlanğıcını bildirir. Oğuz qrupu türk dillərində çıxışlıq halın morfoloji göstəricisi -dan, -dən (Azərbay.), -dan, -den (türkmən), -dan, -dən (saitlə və cingiltili samitlə bitənlərdə), -tan, -tən (kar samitlə bitənlərdə) (qaqauz) kimi formalaşmışdır. Qədim oğuz dili abidələrində, o cümlədən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dilində çıxışlıq halın -dın/-din variantı da mövcud olmuş, bunlar bir müddət paralel işlənmişdir. Ə.Dəmirçizadəyə görə, «din» Şərqi, «dan» isə Qərbi türklərdə geniş yayılmışdır.⁴

M.Erginə görə, türkcədəki -tan, -ten çıxışlıq hal formantı sonradan yaranmışdır, əski Anadolu türkcəsi ilə osmanlıcanın ilk dövrlərində şəkilçi -dan, -den şəklində idi⁵. Türk dili dialekt və şivələrində çıxışlıq hal şəkilçisinin -nan//-nen, -zan//-zen, zən, -san//-sən, -lan//-lən və s. kimi çeşidli variantları vardır. A.M.Şərbaka görə, çıxışlıq hal orta türk dövründə meydana gəlmiş və Şərqi Türkistan abidələrinin dilində geniş istifadə edilmişdir. Orxon-yenisey abidələrində isə bu hal bir qayda olaraq yerlik halla ifadə

¹ Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. I c. Bakı, Nurlan, 2007, s.185.

² Кыпчак Мамедали. Категория падежа в тюркских языках. Баку, Изд-во БГУ, 1994, с.21.

³ Məmmədli M. Göstərilən əsəri, s.84-85.

⁴ Dəmirçizadə Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili, Bakı, API,1959, s.76-77.

⁵ Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi. Sofya, 1967, s.224.

edilmişdir¹. Y.Məmmədov da qədim abidələrin dilində çıxışlıq halın çox seyrək işləndiyini qeyd edir: «Tonyukuk abidəsində işlənmiş bir neçə misal istisna olmaqla çıxışlıq halın abidələrdə formal əlaməti yoxdur²».

B.A.Serebrennikov pratürkdə yerlik və çıxışlıq halların bir-birindən fərqlənmədiyini əsas götürərək bunların bir hal daxilində çıxışlıq-yerlik halı kimi fəaliyyət göstərdiyini iddia edir və bildirir ki, bu hal özündə iki mənanı birləşdirirdi: 1) yerləşmə mənası; 2) nəyinsə içindən və ya yanından aralanma (ayrılma) mənası.

F.Cəlilov çıxışlıq hal göstəricisinin yerlik hal göstəricisindən törəməsi fikrini qəbul etsə də, «dan» morfemindəki «n» ünsürünü birgəlik – alət halının (lan) qalığı hesab edir. A.M.Şərbaka görə, çıxışlıq halın şəkilçisinin bir arxetipdən (-da/-ta) necə yaranması hələlik aydın deyildir. Q.İ.Ramstedt çıxışlıq hal şəkilçisinin mənşəyini istiqamət bildirən «yan» sözünə bağlayır.³ B.Xəlilov Q.Kiakbayevin başqırd dilindən verdiyi nümunələrə əsaslanaraq çıxışlıq hal morfeminə yerlik və yönlük hal şəkilçilərinin qovuşması kimi yanaşır.

Hal şəkilçilərinin söz birləşmələrində və cümlələrdə bir – birini əvəz etməsi dilin qədim çağlarından başlayaraq bu gün də davam etməkdədir. Türk dillərində halların bir – birini əvəz etməsi məsələsi türkoloqların diqqətindən yayınmamış, nəticədə bu hadisənin şərhinə aid bir sıra tədqiqlər və mülahizələr meydana çıxmışdır. M.Rəhimov Azərbaycan, özbək, qismən tatar və türkmən dillərinin dialektlərində hal sistemini müqayisəli şəkildə araşdırdıqdan sonra bu nəticəyə gəlmişdir ki, hallardakı paralelizm təkcə qrammatik və ya məkani hal bütün halları əvəz edə bilmək xüsusiyyətinə malikdir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, çox qədimlərdə türk dillərində hal şəkilçilərinin müasir dildə olduğu kimi, funksional diferensiasiyası və sabit qrammatik forması olmamış, türk hal sistemi, əsasən, bir hala – adlıq hala bağlı olmuşdur.⁴

«Qutadğu Bilig»də hal sisteminin formalaşması və inkişaf tendensiyasını araşdıran R.Əskər bu nəticəyə gəlmişdir ki, hallarda müvazilik,

¹ Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XV вв. из Восточного Туркестана. Москва-Ленинград, Из-во АН СССР, 1961, с.82.

² Мəmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar, Bakı, API, 1979, s.35.

³ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание, Морфология, Москва, Из-во Ин. лит., 1957, с.43.

⁴ Вопросы диалектологии тюркских языков, Баку, Наука, 1963, т.БЫБЫ, ст.32-33.

yəni bir halın digərini əvəz etməsi bu əsərdə çox geniş yayılmışdır. Xüsusən adlıq hal tez-tez digər halların yerində işlənir.

Türk dialektlərinin tanınmış araşdırıcılarından olan Z.Qorxmaz Batı Anadolu ilə Ankara yörəsi ağızlarını müqayisə edərkən burada bir sıra leksik – fonetik fərqlərlə yanaşı, hal əvəzlənməsi hadisəsinin də mövcudluğunu qeyd etmişdir. Bunlardan aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Batı Anadolu ağızlarında çox zaman yüklənmə (təsirlilik) əvəzinə yönəltmə halı işlədilir: *derdime (derdimi), eşmə benim (eşimi benim)*
2. Yönəltmə əvəzinə yüklətmə: *on yaşını (on yaşına), dedemi (dedeme)*
3. Bulunma əvəzinə yönəltmə: *köyümüze (köyümüzde), odaya otursun (odada otursun)*
4. Yönəltmə əvəzinə bulunma: *ayın batmasında (ayın batmasına)*
5. Çıkma halı əvəzinə bulunma: *Ben gidem bur qarıda (karıdan)*
6. Bulunma əvəzinə çıkma: *Bu gece bir rüya gördüm uykudan (uykuda) və s.*¹

Türk dialektləri üzrə apardığımız müşahidələr zamanı biz də müxtəlif hal əvəzlənmələri ilə rastlaşdıq. Məsələn, Bandırma – Antalya (Cənub – Qərb dialekti) ağızları üçün təsirlilik və yönlük halların bir – birini əvəz etməsi az qala norma səviyyəsindədir:

1. Bizim burdu kızla on yaşını (yaşına) girdimi dünür gəli.
2. Bəyənildimi nişanlasın gızına (qızını).
3. Qızın bubası qəbul idə una (onu).
4. Daş üstünü çıkarla (üstünə).

5. Ore vadı – mı başından sinilərə (siniləri), başındakı bohçılara (bohçaları) alırla.²

Hal əvəzlənmələrinə az da olsa, digər dialektlərdə də rast gəlinir:

Yolda (yolla) gidekən a:şam gərib olmaıla. O höyünün (köyün) ayanına muracət etmişlər. Buna siz düşkinüm (Orta Anadolu, Afyon-Qarahisar ağzı).

Q.Mengliyeva türkmən dilinin Sakar dialektinin morfoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən göstərir ki, bu dialektə halların bir – birini əvəz etməsi hadisəsi geniş yayılmışdır. Əvəzlənmə, əsasən, aşağıdakı hallar üzrə baş verir:

¹ Korkmaz Zeynep. Türk dili üzerine Araştırmalar, Ankara, 2005, I c., s.600-603

² Векеров А.Р. Турецкая диалектология, Ленинград, 1973, с.41-42.

1. Yiyəlik hal şəkilçisiz işlənir: o: ba arası (obanın arası)
2. Yönlük hal şəkilçisiz işlənir: Yo:laten güttim (Yölötene gıtdım), Kerki vardım (Kerkə bardım)
3. Təsirlik hal şəkilçisiz işlənir: Qereğın alık qəl (Gərəyini alıp gəl)
4. Təsirlik hal yönlük əvəzinə: Ahır vir yerləri variye (Axır bir erlere baryar) və s.¹

Qədim türk yazılı abidələri ilə Azərbaycan dili dialektlərini müqayisə edən R.Rüstəmov bu qənaətdədir ki, Azərbaycan dialektlərində də yazılı abidələrdə olduğu kimi, halların bir – birini əvəz etməsi hadisələri çox geniş yayılmışdır. O, konkret nümunələr əsasında izah edir ki, əsas hal (adlıq) təsirlik və yerlik, çıxışlıq hal yönlük və ya əksinə, yönlük hal çıxışlıq hal, yerlik hal çıxışlıq hal vəzifəsində və s. işlənə bilər.

S.Behbudov Zəngilan şivələri əsasında Azərbaycan dialektlərində halların funksiyaca bir – birini əvəz etməsini kifayət qədər dolğun materiallarla şərh etmişdir. Maraqlıdır ki, müəllif təkcə dialekt materialları ilə kifayətlənməyərək klassik şairlərin və yazılı abidələrin dilindən aldığı nümunələri də müqayisə məqsədilə dialektdən gətirdiyi nümunələrə əlavə etmişlər.²

Azərbaycan dilində hal əvəzlənmələrindən çox geniş şəkildə bəhs edən müəlliflərdən biri də M.Məmmədlidir. O, «Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları» adlı monoqrafiyasında bu məsələyə xüsusi bir paragraf həsr edərək şivələrdə hal əvəzlənmələrini ardıcılıqla nəzərdən keçirmişdir.³

Müasir Azərbaycan dilində hal əvəzlənmələri hadisəsi B.Xəlilovun da diqqətindən yayınmamış, adlıq halın yönlük, yerlik hallar, təsirlik halın adlıq, yönlük hallar, yönlük halın təsirlik, çıxışlıq hallar, yerlik halın çıxışlıq, çıxışlıq halın isə yerlik hal vəzifəsində işlənməsi məsələsini kifayət qədər geniş şərh edərək müasir Azərbaycan dilindən uyğun nümunələr verməklə nəinki qədimlərdə, bu günün özündə belə hal əvəzlənmələrinin davam etdiyini əsaslandırmışdır.⁴

¹ Менглиева Н. Некоторые фонетические, морфологические и лексические особенности сакарского диалекта туркменского языка / ВДТЯ, Баку, 1966, с.123.

² Вопросы диалектологии тюркских языков, Баку, Наука, 1964, т.БV, ст.198-202.

³ Мəmmədli M, Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları, Bakı, Elm, 2003, s.90-111.

⁴ Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası, Bakı, Nurlan, 2007, s.157-187.

II fəslin «**Mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji əlamətləri**» adlanan bölməsində mənsubiyyət kateqoriyası və onun morfoloji göstəriciləri tarixi-linqvistik təhlilə cəlb edilir.

Məlumdur ki, mənsubiyyət kateqoriyası da dildə ən ilkin və əsas kateqoriyalardandır. Bu kateqoriya ilə subyektlə obyekt arasındakı mənsubluq əlaqəsi tənzimlənir. N.K.Dmitriyev türk dillərində şəxslər üzrə iki mənsubiyyət tipinin olduğunu yazır: «müçərrəd və konkret mənsubiyyət. Müçərrəd mənsubiyyət dedikdə, sintaktik (kitab mənimdir), konkret mənsubiyyətdə isə morfoloji (mənim kitabım) reallaşmanı nəzərdə tutur¹. Q.Kazimov mənsubiyyət anlayışının dilimizdə 3 üsulla reallaşmasını qeyd edir: 1) analitik-sintetik üsul (sənin evin, onun qızı); 2) sintetik üsul (evin, qızın); 3) analitik üsul (sizin ev, sizin qız)².

Formalaşdığı dövrdən bəri türk dillərində mənsubiyyət göstəriciləri demək olar ki, dəyişməmişdir. Mənsubiyyət kateqoriyası göstəricilərinin əmələ gəlməsi haqqında fikir müxtəlifliyinə baxmayaraq, belə bir hipoteza geniş yayılmışdır ki, mənsubiyyət şəkilçiləri şəxs və işarə əvəzliliklərindən törəmədir. Yalnız III şəxsin mənsubiyyət göstəricisinin mənşəyi ilə bağlı müəyyən fikir ayrılıqları mövcuddur ki, bu da ümumi nəticə fonunda o qədər də diqqəti çəkmir. Bəzi müasir türk dillərində mənsubiyyət göstəricilərinin şəxs əvəzliyi formasını saxlaması mənsubiyyət göstəricilərinin şəxs əvəzliliklərindən törəməsini təsdiq edən faktlardandır: yulbız – yolumuz (tatar), atıbız – atımız (kumuk), atabız – atamız (qırğız, başqırd, qazax) və s.

Oğuz qrupu türk dillərində I şəxsin mənsubiyyət şəkilçiləri bəzi dialekt özəllikləri nəzərə alınmaqla demək olar ki, bir-birinin eynidir. Məsələn, türk dilinin Kosova şivəsində mənsubiyyət göstəricisindəki **u** saiti çox zaman **o** kimi tələffüz edilir: cocuğum – cocoğom, kolumuz – kolomos³. Türkmən dilində şəkilçilər, əsasən, ikivariantlı olub, dodaqlanmayan saitlidir: qolım, gülüm – qolumuz, qilimiz. Bu dildə saitle qurtaran isimlərə mənsubiyyət şəkilçisi qoşulduqda sözün son saiti uzun tələffüz edilir: çağa:m, çağa:mız⁴.

¹ Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Морфология. Москва, 1956, с.23-24.

² Kazimov Q. Müasir Azərbaycan dili. (Morfolojiya). Bakı, Elm və Təhsil, 2010, s.88-89.

³ Türk dili / Aylık dergi. Ankara, avqust, 1994, sayı 21, s.30-31.

⁴ Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə. Bakı, Elm, 1986, s.14.

Oğuz qrupu türk dillərində II şəxsin təkli və cəmi üçün mənsubiyyət şəkilçiləri -n, -n̄, -n̄⁴, -n̄⁴, -n̄⁴, -n̄⁴, -n̄⁴, -n̄⁴, -n̄⁴ kimi formalaşmışdır. Dialekt və şivələrdə -iğ⁴, -ğ̄, -iv⁴, -iz⁴ və s. kimi fonovariantlar da mövcuddur. Türkoloqların əksəriyyəti II şəxsin təkli üçün mənsubiyyət göstəricisi kimi -n̄⁴ variantını arxetip hesab edirlər.

-n̄, -n̄⁴ və -iğ variantı türkmən ədəbi dili Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialektləri üçün xarakterikdir: atan̄, kardaşn̄, dayzən̄ və s. Qax rayonu, Dağıstanın Tabasaran rayonu, Təbriz, Kərkük şivələrində şəkilçidəki «n» səsinə «v» səsi uyğun gəlir: atın – ativ, dostun – dostuv, sözün – sözüv, atan – atav, nənən – nənöv və s. Azərbaycan dilinin Qax şivəsində -n̄⁴ şəkilçisinin -iğ variantı da mövcuddur: başın – başığ, gözün – gözüğ¹.

E.Əzizov «Kitabi-Dədə Qorqud»da II şəxsin mənsubiyyət göstəricisi kimi -ğ̄ formasının kifayət qədər aktiv olduğunu söyləyir: Ağ saqqalı **atağı**, ağ birçəkli ananı sorar olsañ sağdır Bamsı². XVI əsr türkcəsi ilə Füzuli dilini müqayisə edən Z.Korkmaz qeyd edir ki, Füzulidə saf **n** səsi əvəzinə çox vaxt velyar **n̄** səsinə istifadə edilmişdir: atan – atan̄, baban – baban̄³. Oğuz qrupu türk ağzlarında II şəxsin cəminin mənsubiyyət şəkilçisinin çox geniş tələffüz variantları mövcuddur:

1. -n̄⁴, -n̄⁴: sözüñüz, atan̄ız, bacın̄ız, əlin̄iz (Azərb. dilinin Qərb şivəsi)
2. -iv̄, -iv̄: atav̄ız, sözüv̄üz, bacıv̄ız, əliyiz (İrəvan, Zaqatala, Qax şivələri)
3. -uv̄, -v̄: atov̄uz, dostuv̄uz, sözüv̄üz (Qax, Tabasaran, Təbriz, Şirvan şivələri)
4. -iğ̄, -ğ̄: atağ̄ız, nənəğ̄ız, sözüğ̄üz (Cəbrayıl, Qubadlı-Goruş şivələri)
5. -uz, -u:z: nənouz, dostu:z, sözü:z (Təbriz, Muğan, Naxçıvan, Anadolu əfşarları, Bartın yörəsi)
6. -a:z// -az: ata:z, nənə:z, qardaşa:z (Şəki, Muğan şivələri)⁴

Müqayisə edilən dillərdə III şəxsin təkli və cəmi üçün mənsubiyyət göstəricisi eynidir: -i⁴. Fərq bundadır ki, söz saitlə bitdikdə şəkilçinin önünə bufer «s» samiti əlavə edilir: bacısı, nənəsi, balası. Qaqauz dilində III

¹ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1968, s.96.

² Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, BDU nəşri, 1999, s.185.

³ Korkmaz Zeynep. Araşdırmalar. I c. Ankara, 2005, s.528-529.

⁴ Korkmaz Zeynep. Göstərilən əsəri, s.126. Şirəliyev M., Göstərilən əsəri, s.155-157.

şəxsin təkində bir sıra sözlər ikiqat mənsubiyyətdə işlənir: annı (alını) – annısı, boynu – boynusu. Bu hala Azərbaycan dilində həm ədəbi dil, həm də dialekt səviyyəsində rast gəlinir: biri - birisi, kimi – kimisi, çoxu – çoxusu (ədəbi dil); dostusu, sədrisi, əmioğlusu, üçüsü (Zəngilan, Təbriz və s. şivələr). Bu dil hadisəsinə qədim yazılı abidələrin, «Kitabi-Dədə Qorqud»un, M.Şəhriyarın dilində də rast gəlinir: Bu bitiq bitiqmə atısı Yolluğ tigin (Orxon-Yenisey abidəsi); İki talısınm üstünə buğanın köpük turdu (KDQ); Kəhlik oxur, dalısında fərəsi (M.Şəhriyar)¹.

Türkologiyada III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisinə qoşulan «s» elementinə münasibət birmənalı deyildir. Q.İ.Ramstedtə görə, pratürkdə -i üçüncü şəxsin təki, -sı isə cəmini ifadə etmiş, dilin sonrakı inkişafında bu fərq aradan qalxmışdır². E.V.Sevortyanın fikrincə, III şəxsin mənsubiyyət göstəricisi -sı türk dillərinin çox qədm dövründə mövcud olmuş, «sın» III şəxs əvəzliyindən törəmiş ola bilər³. F.Cəlilov III şəxs mənsubiyyət göstəricisinin arxetipini -ı, -sı, -ta kimi müəyyən edərək burada -s/-t elementlərini kəmiyyət göstəricisi kimi qəbul etməyin tərəfdarıdır⁴. Bizə belə gəlir ki, -s/-t elementlərini kəmiyyət göstəricisi hesab etmək fikri özünü doğrultmur. Belədə onunla paralel olan -y, k-ğ (suyu, hankı, qanğı) elementlərini də bu xassəli saymaq lazım gələrdi. III şəxsin təkində mənsubiyyət şəkilçisinə qoşulan «s» elementi B.Serebrennikovun söylədiyi kimi, iki saitin yanaşı gəlməsinin qarşısını almaq zərurətindən yaranan bufer samitdir⁵.

Oğuz qrupu türk dillərində mənsubiyyət anlayışı yaratmada digər yarıdımçı morfoloji vasitələrdən də istifadə edilir: -lı⁴, -k⁴: şəhərli, şıxlı, dağlı, axşamkı, bizimki, qardaşımınkı və s.

Fəslin 3-cü bölməsi «**Kəmiyyət_kateqoriyasının morfoloji əlamətləri**» adlanır. Oğuz qrupu türk dillərində kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji əlamətləri bunlardır: -lar, -lər (Azərbay.), -lar, -ler (türk, türkmən), -lar, -nar -nər (qaqauz). Tam və ya yarımqıq assimilyasiya nəticəsində istər şifahi ədəbi dildə, istərsə də dialektlərdə kəmiyyət şəkilçisinin -nar, -zar, -dar, -rar və

¹ Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları, Bakı, Elm, s.144-145.

² Ramстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. Москва, Изд-во Иностранной литературы, 1957, с.57.

³ Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Москва, 1956, с.42-43.

⁴ Cəlilov F. Göstərilən əsəri, s.207.

⁵ Сereбренников Б., Гаджиева Н. Эюстярилян ясыри, s.101.

s. kimi müxtəlif formaları yaranır. Dialektlərdə bəzən -lar² cəmlik göstəricisi -lan² şəklini də ala bilər: kitaplan, adamlan və s. Şəkilçinin son samitinin düşməsi hadisəsi də geniş yayılmışdır. M.Şirəliyev bu halı bütün türk dili dialekt və şivələrində geniş yayılan bir fonetik hadisə kimi dəyərləndirir¹. Nümunələrə diqqət edək: oğlanna, adamlan, alılla (Azərb. Məgri və Zəngilan şivələri); kızla, hayvana, akışırta (türk. Cənub-Qərb dialekti); qedilya, sorurla, kızla (qaqauz, vulkanəşt dialekti); oğlalla, qeçil-lə, berdile (türkmən, Emud, Təkə, Nohur və s. dial.). F.Cəlilovun -la göstəricisini müstəqil qədim kəmiyyət şəkilçisi hesab etməsi ilə razılaşan R.Əskər M.Füzulidən gətirdiyi nümunələrlə bu fikri daha da qüvvətləndirir: Rustani **sevəllə** cümlə mərđan, **Sürtəllə** məni məzari-yarə².

N.A.Baskakova görə, cəmlik şəkilçiləri morfoloji kateqoriya göstəricisi olaraq əşyaya çoxluq məzmunu verməkdən başqa həm də mübtəda və xəbər arasında əlaqə yaradan sırf sintaktik vasitə kimi çıxış edir³. N.K.Dmitriyev çoxluq məzmunlu sözlərin cəm şəkilçisi qəbul etməsini «genişlənmiş çoxluq» adlandırır: tuvlar, gümüşlər, mislər və s.⁴. Q.Kazımov mənəvi və mücərrəd anlayışları bildirən isimlərə cəm şəkilçisi artırılarkən onlarda daxili kəmiyyət artıqlığının deyil, növ müxtəlifliyinin yarandığını qeyd edir: arzu – arzular, istək – istəklər, xəyal – xəyallar və s.⁵.

Kəmiyyət morfemi -lar²-in necə formalaşması haqqında türkoloji dilçilikdə müxtəlif mülahizələr mövcuddur. V.Kotviç -lar və -lan-ı eyni mənşəli, T.Kovalski isə -lar-ı müstəqil mənalı təxmini kəmiyyət ifadə edən qədim söz adlandırır⁶. N.Dmitriyev belə bir ehtimal irəli sürür ki, ola bilsin, bu şəkilçi 3-cü şəxsi ifadə edən olar/alar əvəzliyindən törəmişdir⁷. Z.Korkmaz bu barədə bəzi müəlliflərin fikirlərini təhlil edərək hələ də -lar şəkilçisinin etimologiyasının qaranlıq olduğunu söyləyir⁸. Ə.Tanrıverdiyevə görə, -lar²

¹ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1968, s.109.

² Əskər Ramiz.M.Kaşğari və onun «Divani-lüğət-it-türk» əsəri.Bakı,MBM,2008, s.168

³ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Москва, Изд-во АН СССР, 1951, с.171.

⁴ Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Москва, 1956, с.69.

⁵ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili.(Morfologiya). Bakı, Elm və Təhsil, 2010, s.61.

⁶ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М-Л, Изд-во АН СССР, 1956, с.72.

⁷ Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Москва, 1956, с.69.

⁸ Korkmaz Zeynep. Araştırmalar. I c. Ankara, 2005, s.223.

kəmiyyət şəkilçisi topluluq bildirən -la və -ar morfemlərinin sintezi əsasında yaranıb: la + ar = laar = lar, lər¹.

Türkologiyada kəmiyyət kateqoriyası və kəmiyyət anlayışı məsələsindən bəhs edən bir çox müəlliflər kəmiyyət morfevinə daha geniş prizmadan yanaşmağın tərəfdarıdır. Məsələn, A.Aslanov kəmiyyət kateqoriyasını geniş təhlil edərək onun əhatə dairəsi haqda yazır: «Buraya təklik, cəmlilik, topluluq, konkret kəmiyyət, qeyri-müəyyən kəmiyyət, təxmini kəmiyyət, riyazi kəmiyyət və s. daxildir². F.Cəlilov -an// -ın; -la// -lı; -ar// ər; -aq// -ək; -ız (-iz, -uz, -üz); -at// -it; -gil, -ba// -bi; -s// -ş şəkilçilərini kəmiyyət kateqoriyasına aid morfemlər kimi təqdim edərək göstərir ki, pratürkdə ikipilləli (tək-cəm) oppozisiyadan əvvəl üçpilləli (tək-cüt-cəm) oppozisiya olmuş, əvvəllər sayca çox olan kəmiyyət göstəriciləri sonralar digər kateqoriyaların şəkilçilərinə çevrilmişlər³.

M.Qıpçaq türk dillərində morfoloji üsulla kəmiyyət anlayışı yaratma vasitələri sırasına «-lar»-la yanaşı, -t, -n, -sem, -gil, -r, -s, -ş, -z, -l, -va, -ç, -k (-q) morfemlərini əlavə etmişdir⁴.

«Dərəcə kateqoriyasının morfoloji əlamətləri» bölməsində sifətin dərəcə şəkilçilərinin tarixi-lingvistik tədqiqi öz əksini tapmışdır. Türk dillərində iki növ müqayisə forması olduğunu qeyd edən N.K.Dmitriyev bunu belə müəyyən etmişdir: 1) mücərrəd müqayisə; 2) konkret müqayisə⁵. Mücərrəd müqayisədə keyfiyyətin zəiflədildiyi və ya gücləndirildiyi obyekt qrammatik cəhətdən ortada olmaya da bilər: uzunsov, sarımtıl və s. Konkret müqayisədə isə iki obyekt bir-biri ilə müqayisə edilərək birindəki əlamətin o birindən az və ya çoxluğu ifadə edilir: Əli Vəlidən böyükdür. Səpar Oza qaranda qüjlü.

Dərəcə kateqoriyası sifətlərin hamısını deyil, bir qismini əhatə edir. Ona görə də bu kateqoriyadan bəzən «əsl sifətlərin müqayisə dərəcələri» adı ilə bəhs edilir⁶. Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində sifətin dərəcələrinin növü və sayı haqda uzun gəlişmələrə baxmayaraq, 3

¹ Tanrıverdi Ə.Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Elm və Təhsil, 2010, s.188.

² Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları. Bakı, Elm, 1963, s.50-89.

³ Cəlilov F. Göstərilən əsəri, s.191-203.

⁴ Qıpçaq Məmmədli. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı, Elm, 2000, s.154-328.

⁵ Dmitriyev N.K. Ümumi qrammatik kateqoriyalar / Azərb. dilinin qrammatikası. I hissə, Bakı, EA-nın nəşri, 1951, s.89-97.

⁶ Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Bakı, EA-nın nəşri, 1980, s.120-121.

müqayisə dərəcəsi ilə kifayətlənmək lazım gəlmişdir: 1) adi; 2) azaltma; 3) çoxaltma. Y.Seyidov sifətin müqayisə dərəcələri kateqoriyasının müəyyən-ləşməsində morfoloji kateqoriya anlayışından kənara çıxma halları ilə razılaşmayaraq bunu nəzəri yanlışlıq kimi qiymətləndirir¹.

Oğuz qrupu türk dillərində sifətin müqayisə dərəcəsi göstəriciləri aşağıdakılardır:

1. -raq//-rak, -rək//-rek, -ırak. Müqayisə edilən dillərdə kifayət qədər aktiv səviyyədədir: gödərək, tösmərək, alçaraq, qısraq (Azərb.); incerik, küçürək, acıraq, yigrek (türk); uzun rak, arıkrak, artkrak, qararak (türk-mən); küçürək, büürək, dararak (qaqauz) və s. Digər dillərdə xəbərlik şəkil-çisi olmadan dərəcə göstəricisinin cümlə strukturu yaratması sintaktik norma səviyyəsində olsa da, Azərbaycan dilində bu üsul demək olar ki, yoxdur: Men senden ulurak. Bu koyun ondan küçürək. Türk dillərində -raq² morfeminin -arak(x), -erek variantları da mövcuddur: dararak, azarak (qa-qauz);bozarax,uzunarax (Azərb.dial.); xizil arax, kiçiq arax, çon arak (xakas); ak arak, kök arak, çabal arak (şor) və s.

M.Kaşğaridə -rak həm isimdüzəldən (toprak, batrak), həm də sifətin dərəcə şəkilçisi funksiyalıdır: ətrək, azrak, uluğrak².

M.Ergin -rak//-rek şəkilçili sifətləri çoxaltma dərəcəsi kimi şərh edir: yigrek – daha iyi, görkülük – daha qüzel³. N.K.Dmitriyev şəkilçinin azaltma və ya çoxaltma funksiyalı olmasını nəticəyə bağlayır. Onun fikrincə, bu morfem əlaməti həm azalda, həm çoxalda bilir⁴.

Şəkilçinin mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bunlardan geniş surətdə bəhs edən F.Cəlilov müxtəlif vaxtlarda V.Banq, O.Bötlinqk, İ.Deni, M.Resenen və başqaları tərəfindən irəli sürülən «uzaq», «ıraq» sözü ilə kifayətlənməli olmuşdur⁵.

2. -sı, -si (-çı, -çi), -msı, -msi – oğuz və karluk qrupu dillərdə çox qədimdən işlənən azaltma və müqayisə şəkilçisidir. Azərbaycan dilində passiv, digər oğuz qrupu dillərdə xeyli aktivdir: qonırsı, gödesi, dalğamsı, tatlımsı, yeşilimsi, karamsı, qaripsı və s.

3. -cık, -cık, -cuk, -cük – digər türk dillərində -sıq, -zıq, türkmən dilin-də -jak, -jek, -jik formaları olan bu şəkilçi say və sifətlərə qoşularaq kiçilt-

¹ Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. (Morfologiya). Bakı, BDU-nun nəşri, 2002, s.272.

² Kaşğari Mahmud. Divanü-lügat-it türk. III c. Bakı, Ozan, 2006, s.314.

³ Muharrem Ergin. Türk Dil Bilgisi. Sofya, 1967, s.163.

⁴ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М-Л, 1948, с.87.

⁵ Cəlilov F. Göstərilən əsəri, s.234-235.

mə və azaltma məzmunu yaradır: kiçicik, azacıq, körpəcik, demirziq, qara-jek, kiçijik və s. Türk dilində -çaçık, -çecik şəkli də vardır: kolayçaçık, ufaçecik.

4. -ca, -cə, -ja, -jə keyfiyyətin zəiflədilməsi ilə bağlı dərəcə şəkilçisidir. H.Mirzəzadə -ca, -cə morfemindən artıqlıq növü şəkilçisi kimi bəhs edir və göstərir ki, artıqlığı adi normadan aşağı və ya yuxarı mənada qəbul etmək lazımdır¹. Bütün türk dillərinə xas bir morfemdir: qısaca, yumruca qaraca, tüklücə, alaja, gözəljə.

5. -ımtırak (q)⁴ – əslində s > t dəyişməsi ilə ortaya çıxmışdır: sarımsı-rak-sarımtırak, acımsı-rak – acımtırak, mavımsı-rak – mavıtrak².

6. -ımtıl, -mtıl – bu morfem də msı > mtı dəyişməsi ilə ortaya çıxıb və mtı+ıl tərkibinə malikdir: qaramtıl, sarımtıl, göyümtül. M.Kaşğaridə -ul, -il sifət düzəltmə funksiyalıdır: yaş+ıl (yaşıl dağ); ök+ıl kişi (ağıllı adam), kız+ıl məngiz (qırmızı bəniz)³.

7. -sov – bənzətmə məzmunlu bu morfem Azərbaycan dili üçün daha xarakterikdir. Qoşulduğu sözlərdə əlamət, ölçü və keyfiyyətin azaldılması-na xidmət edir. Dialektlərdə **soy** şəkilli olub, xasiyyət mənasında anlaşılır: dəliso-y, ağımsoy, ağımsov, göyümsov, uzunsov. Türk və türkmən dillərindəki -sı morfemi ilə mənşəcə eyni olması gümanındayıq: dalğamsı-dalğamsov, qonursu-qonursoy, acımsı-acımsov.

8. -şın – türk və Azərbaycan dilləri üçün daha xarakterik olub, əsasən, rəng bildirən sifətlərə qoşulur, əlamət və keyfiyyətin azalmasına vasitəçi olur: qaraşın, aqşın, gökşın, sarışın və s. M.Kaşğari lüğətində də rast gəlinir: kökşın nənq⁴. Digər türk dillərində şəkilçinin -sul, -çil, -şil variantları mövcuddur: talapsil, özoçil (başqırd), terşil, tökşil (qazax), uykuçil, konokçul (qırğız), akşil, köksil (qaraçay-balkar)⁵.

Tədqiqatın III fəslı «**Felə aid qrammatik şəkilçilərin tarixi-linqvistik tədqiqi**» adlanır. Bu fəslin birinci bölməsində zaman kateqoriyası göstəricilərindən bəhs edilir. Felin zaman kateqoriyasının şəkilçiləri daha çox felin şəkil kateqoriyası daxilində araşdırılmışdır. Təcrübə göstərir ki, onların müstəqil bir kateqoriya göstəriciləri kimi araşdırılması daha uyğun nəticələr əldə etməyə imkan verir.

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, ADU, 1990, s.94-95.

² Muharrem Ergin. Göstərilən əsəri, s.162-163.

³ Kaşğari Mahmud. Göstərilən əsəri, III c., s.114, 142.

⁴ Yenə orada, s.430.

⁵ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии. (Имя), Ленинград, Наука, 1981, с.118-119.

Keçmiş zaman və onun morfoloji əlamətləri. Oğuz qrupu türk dillərində müxtəlif terminlərlə adlanmağına baxmayaraq, iki forması fərqləndirilir: şühudi keçmiş (qəti keçmiş, görülən keçmiş) və nəqli keçmiş (öyrənilən keçmiş, ehtimallı keçmiş). Bu zamanın şəkilçisi kimi çox uzaq keçmişdən başlamış bu günə qədər -di⁴, -tı, -ta formalarından istifadə edilir. Bu şəkilçinin tik//dik, ğ//duğ və tur//dur fellərindən törəməsi fikri geniş yayılmışdır. Bu fikrə görə həmin formalardan sonuncu samitin düşməsi ilə şühudi keçmiş zaman şəkilçisi meydana gəlmişdir. F.Zeynalov zaman şəkilçilərinin feli sifət¹, M.Ergin isə şühudi keçmiş zaman istisna olmaqla digər zaman şəkilçilərinin hamısının isim əsilli olmasını iddia edir².

Nəqli keçmiş zaman şəkilçisi kimi Oğuz qrupu türk dillərində -mış⁴ və -ib formalarından istifadə edilir. Yakut dili istisna olmaqla digər türk dillərində nəqli keçmiş zaman -ğan, -kan formalıdır: burğan (özbək), barğan (uyğur), alğan (tatar) və s. Mütəxəssislərin rəyinə görə, -mış nəqli keçmiş zaman şəkilçisi ona alternativ olan ğan//kan-dan daha qədimdir. Orxon-Yenisey kitabelərində və M.Kaşğari lüğətində hər iki forma aktivdir: ol gəlmiş, ol yoldan, azımğan³.

Nəqli keçmişin -miş forması Azərbaycan dili üçün daha işlək, türkmən dili üçün, demək olar ki, yox səviyyəsindədir. Əvəzində türkmən dilində modallıq ifadə edən -imış və -ip (-ib) daha işləkdir.

A.N.Kononov türk dilində keçmiş-indiki zaman adlandırdığı bir formanın mövcudluğundan bəhs edir: yazmışımdır, yazmışındır, yazmışıdır⁴. Azərbaycan dilinin Şəki və Salmas şivələrində -ib⁴ nəqli keçmiş formantı -it⁴ şəkillidir: alıb – alıt, gəlib – gəlit.

Türk dilləri üçün -miş⁴ nəqli keçmiş zaman göstəricisinin arxetipini A.M.Şerbak⁵ -pis//pus, B.A.Serebrennikov⁶ -bış kimi müəyyən edir. N.K.Dmitriyevə görə -miş şəkilçisi monqol dilindəki feli ad bildirən -mal//mel formasından yaranmışdır⁷.

İndiki zaman göstəriciləri müqayisə edilən dillərdə daha rəngarəngdir. Həmin şəkilçilər müasir mərhələdə aşağıdakı kimidir:

¹ Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası.I hissə,Bakı, MBM, 2008, s.263.

² Muharrem Ergin. Göstərilən əsəri, s.274.

³ Kaşğari Mahmud. Göstərilən əsəri, III c., s.155; II c.s.60.

⁴ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. 1956, с.233-234.

⁵ Щербак А.М. (Глагол), Эюстярилян ясяри, с.93.

⁶ Серебранников Б., Гаджиева Н., Эюстярилян ясяри, с.185.

⁷ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М.Из-во, Вост.лит.. 1962, с.181.

1. Azərbaycan dilində: -ır⁴ (-yır⁴) – alır, gəlir, oxuyur, söyləyir.
2. Türk dilində: -yor – alıyor, qeliyor, okuyor, söyleyor.
3. Türkmən dilində: -yar, -yər – alıyar, qelyər, okuyer.
4. Qaqauz dilində: -er, -yer – aler, qelyer, okuyer.

Oğuz qrupu türk dillərinin dialekt və şivələri çox zəngin indiki zaman formalarına malikdir:

1) -dur//-durur – M.Kaşğaridə və XIV-XVI əsrlər klassik türk şairlərinin dilində çox işlək olmuşdur: Cular **axadur** kənari bağdən, Səndən **çixadur** fələk buxari (Xətai).

2) -adu(r)//-ədü(r), -at//-ət – bunlardan birinci Azərbaycan dilinin Quba (aladu, gələdü), ikinci forma isə Şəki və Zaqatala şivələrinə (alat, gələt) xasdır. Türk dilinin Rumeli şivələrində də rast gəlinir.

3) -var//-varğan – birinci forma Azərbaycan dilinin Quba (ala varsan, gələ varam), ikinci isə Qax rayonu şivələrinə (mən ala varqan, sən ala varqan) xasdır. İndiki zamanın sintaktik üsulla yaranan bu şəkli Qıpçaq qrupu dillərin xüsusiyyətidir.

4) -ay//-ey, -oy – Azərbaycan dilinin ayırım, Ordubad, Muğan, türk dilinin Rumeli, Anadolu, qaqauz dilinin Bolqar, Bessarabiya-Xerson dialektlərinə məxsus formaldır: yazay, gələy, göroy, bakoy.

5) -ıy//-uy, -ıyo//-ıyo – türk dilinin Rumeli, Anadolu, qaqauz dilinin Komrat, Azərbaycan dilinin Qax, Ordubad, Təbriz və s. şivələrində geniş yayılmış dil hadisəsidir, r>y dəyişməsi ilə yaranıb: alıy, geliy, biliyo, geliyo, varıyo.

6) -ın//-in – bu forma r>n dəyişməsi ilə ortaya çıxmışdır. Şəki, Naxçıvan şivələrində geniş yayılıb: yeminəm, yeminix.

7) -ı⁴//-iri. Birinci forma indiki zaman şəkilçisindən samitin (r) düşməsi ilə yaranıb, ikinci forma XIV-XVIII əsr şairlərinin də dilində işləkdir: Çox köüllər evini çeşmi-nigahanın **yıxırı** (Zikri). Azərbaycan dilinin Şamaxı, Göygöl, Cəbrayıl, Tovuz, Təbriz, Salmas, Kərkük, türk dilinin Anadolu və Rumeli şivələrində aktiv səviyyədədir: mən gəli, sən bili, o gətiri, oğlan veri, qız alı, o töküri, bu toxırı.

8) -ya//-yə – türkmən dilinin Təkə, Göklən, Salır dialektlərində rast gəlinən formadır, sonuncu samitin (r) düşməsi ilə yaranmışdır: alyar – alya, bolyar – bolya, gelyər – gelyə.

9) -or//-ör – qaqauz dilində və Azərbaycan dilinin Qazax, Tovuz şivələrində geniş yayılıb: oynior, tutior (qaqauz); oynor, tutor, görör, ölöröm (Qazax, Tovuz).

İndiki zaman şəkilçilərinin **yoru, yürü, yeri, yat, dur, otur, çat** kimi müstəqil fellərdən yaranması fitkri türkologiyada geniş yayılmışdır¹. Bu formalardan bəziləri müasir türkmən dialektlərində qalmaqdadır: okapyatırın, alıpdurmen, ilqapotır və s^{2,3}.

Fərqli yanaşmalara baxmayaraq, bu gün oğuz qrupu türk dillərində **gələcək zamanın** iki forması müəyyənləşmişdir: a) qeyri-qəti, b) qəti gələcək zaman. Bunlar istər ifadə vasitələrinə, istərsə də semantik-funksional xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən yetərincə fərqlənir. Oğuz qrupu türk dillərində ta əskidən 3 növ qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi olmuşdur: 1)-ır⁴; 2)-ar²; 3)-r. Tədqiqatçıların rəyinə görə, bunlardan ən qədimi -ır⁴ formasıdır. M.Erginə görə isə -r daha qədim forma olub, ona sait sonradan qoşulmuşdur⁴.

H.Mirzəzadə qeyd edir ki, abidələrin və klassiklərin dilində -ar² və -ır⁴ paralel işlənmiş, -ar²-in qeyri-qəti gələcək zaman üzrə diferensiallaşmasına XVIII əsrdən başlanmışdır⁵. A.N.Kononov S.E.Malova istinadən -ar, -er formalarının -ğar, -qaru//qerü yönlük hal formasından törəməsi fikrini irəli sürür⁶. M.Kaşğari oğuz qrupu türk dillərində qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinin formalaşma qaydası haqda yazır: «Oğuzlar müzaredə «barır» sözündəki ikinci «r» hərfini atıb, kökdəki (bar) «r» hərfini saxlayaraq «mən baran», «mən turan» deyirlər... Əgər sözdə «r» hərfi yoxdursa, o zaman sözə müzaredə «r» əlavə edilir: mən kələrən, mən külərən»⁷.

Tədqiqatın obyektı olan dillərdə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçilərinin çeşidli fonetik variantları mövcuddur: allam, berrəm; alallar, deyəllər; derlər, yerlər; almanam, gəlmənəm; almazam, bilməzəm, alman, gəlmən.

Qəti gələcək zaman şəkilçiləri dillər üzrə belə formalaşmışdır: -acaq//əcək (Azərb.), -acak//-eceg (türk), -jak//-jek (türkmən), -aja://-eje: (qaqauz). Türkmən və qaqauz dillərinə məxsus c-j dəyişməsi Azərbaycan dilinin Qərb qrupu şivələrində də geniş yayılmışdır.

¹ Серебренников Б., Гаджиева Н. Эюстярилян ясыри, s.170-175.

² Поцелуевский А.П. Избранные труды. Изд-во «ЫЛЫМ», Ашгабад,1975,с.148-149.

³ Türkmen dilinin dialektlərinin öçerki. Aşqabat, Ilım, 1970.

⁴ Ergin M. Göstərilən əsəri, s.277.

⁵ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, Maarif, 1990, s.246.

⁶ Кононов А.Н.Грамматика современного турецкого литературного языка.1956,с.226

⁷ Kaşğari Mahmud. Divanü-lüğat-it türk. II c. s.81.

Tarixən qəti gələcək zamanın indiki formasından fərqli şəkilləri də olmuş, sonralar işləklidən qalmışdır. Qədim yazılı abidələrin və klasssiklərin dilində işlənən -sar// -isər bu qəbildəndir¹.

III fəslin «Şəxs – xəbərlük kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri» bölməsində bu kateqoriyaya aid elmi mülahizələrin ümumiləşdirilməsindən sonra şəxs və xəbərlük göstəriciləri təhlilə cəlb edilmişdir. Müqayisə edilən dillərdə şəxs və xəbərlük göstəricilərinin formaca uyğun, mənşəcə eyni bir əsasdan, şəxs əvəzliliklərindən törəməsini əsas tutaraq bunlardan birgə, «şəxs-xəbərlük» kateqoriyası göstəriciləri adı altında bəhs etmək məqsədəuyğun bilinmişdir.

Oğuz qrupu türk dillərində şəxs-xəbərlük göstəriciləri haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək üçün aşağıdakı cədvələ diqqət etmək kifayətdir:

İndiki zaman üzrə (I şəxs)

Dillər	Tək	Cəm
Azərbaycan	-am ² alıram	-ıq ⁴ alırıq
Türk	-ım ⁴ alıyorum	-ız ⁴ alıyoruz
Türkmən	-ın alıyırım	-is ⁴ alıyırıs
Qaqauz	-ım ² alerım	-ız ⁴ alerız

Qəti gələcək zaman üzrə (I şəxs)

Dillər	Tək	Cəm
Azərbaycan	-am ² alacağam	-ıq ⁴ alacağıq
Türk	-ım ⁴ alacağım	-ız ⁴ alacağız
Türkmən	-men men aljak	-biz biz aljakdırıs
Qaqauz	:-m ² alaja:m	:-z ⁴ alaje:z

Cədvəldən göründüyü kimi, müqayisə edilən dillərin şəxs-xəbərlük göstəriciləri arasında ən çox fərq türkmən dilində nəzərə çarpır. Fərdi cəhətlərlə bağlı nümunələrin bir neçəsini də əlavə edirik:

1) Türkmən dilində nəqli keçmişlə şühudi keçmiş zaman göstəricilərinin qoşa işlənməsi halına rast gəlinir: alıpdım, alıpdın, alıpdı².

2) Bu dildə xəbər şəkli həm morfoloji, həm də sintaktik üsulla reallaşa bilər. Məsələn, uçuyarın, alıyırım tipli fellər ümumi, uçup baryarın, alıp baryarın kimi fellər indiki zamanı ifadə edir.

¹ Mirzəzadə H. Göstərilən əsəri, s.155.

² Сравнительная грамматика русского и туркменского языка. (Фонетика и морфология) Ашгабат, «Туркменнешр», 1964, с.152.

3) Türk dilinin Kosova şivələrində I şəxsin cəminin göstəricisi bütün zamanlar üçün -sık formalıdır: qelirsık, bulursık, alacaksık, balacaksık¹.

4) Azərbaycan dilinin Beyləqan, İrəvan və İraqın Tuz şivələrində ikinci şəxsin cəminin göstəricisi həm də -say//-sey;-sıyız//-siyiz şəkillidir: baxisay, görüsey, qalırسییز, gedirsسییز.

5) Azərbaycan dilinin Ayrım və Qaşqay-Aynallı şivələrində 1-ci və 2-ci şəxslərin sonluğu açıq saitlidir: yazırax, gəlirax, yazırسییز, gəlirsسییز.

6) Xəbərlilik şəkilçisi -dır⁴, adətən, III şəxsdə fellərə qoşula bildiyi halda, türk dilində hər üç şəxslə işləyə bilər: bilmişimdir, bilmişsindir, bilmiştir.

Azərbaycandan fərqli olaraq bu şəkilçi kəmiyyət göstəricisindən sonra gəlir: bilmişlərdir, okumuşlardır, bileceklərdir.

M.Ergin xəbərlilik göstəricisi -dır⁴-in əslən ismə məxsus bir şəkilçi olduğunu, fellərlə işlənməsini sonrakı mərhələ hesab edir².

Əmr formasının göstəriciləri müvafiq olaraq -ım⁴, -aq² (Azərbaycan); -ayım², -alım (türk); -ayın², -alıñ² (türkmən); -aim³, -alım³ (qaqauz) şəklindədir. Dialektlərdə -sana, -saña, sañ, -saya, -seye, -ağın, -əgin, -gınan, -gınon, -ğın, -gin, -ız⁴ və s. formalar mövcuddur.

Lazım forması göstəriciləri bütün dillərdə -ası, -əsi, -esi şəkillidir. Oğuz tipli olub, XIV-XV əsr yazı dilində gələcək zaman şəkilçisi kimi geniş rast gəlinəndə də, sonradan passivləşmişdir. Azərbaycan dilinin Şəki-Qax şivələrində bu funksiyada aktivdir.

Vacib forması göstəriciləri -malı, -meli oğuz mənşəli olub, digər türk dillərində (çuvaş, tatar) feli sifətyaratma funksiyasında istifadə edilir. Mak+lı tərkibi əsasında yarandığı güman edilir. Digər türk dillərində, o cümlədən türkmən dilində -maqçı formasının -malı ilə bir funksiyada işlənməsi bu fikrin doğruluğuna əsas verir: bileməkçıman (özbək), almakçıman (uyğur), biz bilməkçı (türkmən) və s³. Vacib forması kimi klassiklərdə gərək ədatının -sa, -maq şəkilçili fellərə qoşulmasından da istifadə edilmişdir: Dost eşqini sinəmə, Mehman **etsəm kərəkdir** (Y.İmrə); Bir-birinin halını **sormaq gərək** divanələr (Q.Təbrizi).

Şərt forması göstəricisi -sa² ümumtürk mənşəli olub, oğuz qrupu dillərin hamısı üçün səciyyəvidir. M.Kaşğari lüğətində, əsasən, -ısa, -isə şəkil-

¹ Türk dili / Aylık dil dergisi. Ankara, Avqust, 1994, sayı 21, s.33-34.

² Ergin M. Türk Dil Bilgisi. Sofya, 1967, s.312.

³ Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə Bakı, MBM, 2008, s.248.

lidir: acısa, ölüse, alısa, üzüsə¹. Şəkilçinin **isə** köməkçi felindən törəməsi gümanındaydıq. Bir çox türkoloqlar **-sa** şərt şəkilçisini gələcək zaman göstəricisi **-sar/-isər-lə** eyni mənşəli hesab edirlər².

İstək-arzu forması göstəricisi kimi oğuz qrupu dillərdə **-a//-ə**, qıpçaq və karluq qrupu dillərdə **-ğay** formalaşmışdır. Bəzi türkoloqlar birinci formanın **(-a)** ikincidən törədiyini iddia etsələr də³, bu mülahizəyə qarşı duranlar da çoxdur; **-ğay** şəklini indiki⁴ və gələcək⁵ zaman göstəricisi sayanlar da kifayət qədərdir. M. Kaşğari «Divan»-ında istək-arzu formasının **-sa//sə** arxetipi də geniş işlənmiş, həm də adlara qoşulmuşdur: kağunsadı –qovun istədi, ətsədi-ət istədi, atsadı-atmaq istədi, açsadı-açmaq istədi.

Oğuz qrupu türk dillərində istək-arzu formasının fellərə qoşulmasında diqqəti çəkən əsas fərq qaçqaz dilində III şəxsdə bu morfemin yoxluğudur: alam, alasin, alsın.

«Növ kateqoriyası göstəriciləri, inkişaf və formalaşma tarixi» adlı 3-cü bölmədə felin qrammatik növləri və növ göstəricilərindən bəhs edilir. Türk dillərində növ kateqoriyası haqqında söylənen elmi mülahizələri geniş təhlil süzgəcindən keçirən M. Mirzəliyeva bu kateqoriyanı belə xarakterizə edir: «Növ kateqoriyası subyektin hərəkətin icrasında rolunu müəyyən edən və xüsusi şəkilçilərlə reallaşan qrammatik münasibətin ifadə formasıdır»⁶.

Türk dillərində felin növ kateqoriyası çox ümumi bir anlayış olub, bir neçə kateqoriyanı özündə birləşdirir.

Növ şəkilçilərinin sözdüzəldici, yoxsa sözdəyişdirici olması məsələsində yekdil fikir olmadığını nəzərə alan Y. Seyidov çox tutarlı bir arqumentlə bu mübahisəyə son qoymağa çalışmışdır: «Əgər növ şəkilçiləri sözdüzəldici şəkilçidirsə, o halda «felin növləri» adlı qrammatik kateqoriya yoxdur və deməli, qrammatika kitablarında belə bir kateqoriya verilməməli idi»⁷.

¹ Erculasun Ahmet B. Kaşğari Mahmudda **-sā/-se** eki. Türk dili bilgisi. 1995, sayı 521, s.449-455.

² Rəhimov M.Ş. Azərbaycan dilinin XIV-XVIII əsrlərə aid yazılı abidələrində indiki və gələcək zamanların ifadəsi. «Dilçilik» məcmuəsi». Bakı, 1957, s.24-32.

³ Eyvazova R. Kişvərinin dili. (Morfoloji xüsusiyyətlər). Bakı, Elm, 2005, s.124.

⁴ Əskər Ramiz. M. Kaşğari və onun «Divani-lüğət-it-türk» əsəri. Bakı, MBM, 2008, s.269.

⁵ Kaşğari Mahmud. Divanü-lüğət-it türk. I c. s.302-303, 305.

⁶ Мирзалиева М. Категория залога в современном Азербайджанском языке и смежные явления. АКД, Баку, 1976, с.9.

⁷ Seyidov Y. (Morfolojiya.) Bakı, 2010, s.197-199.

Məchul (passiv) növ şəkilçiləri müasir türk dillərinin hamısı üçün eynidir: -l, -ıl, -il, -ul, -ül. Bununla yanaşı, -n, -ın, -in, -un, -ün şəkilçiləri də məchul növ funksiyasını yerinə yetirə bilir ki, bu daha çox sonu «l» ilə bitən fellərə qoşulur: salındı, yolundu, döyüldü, yazıldı. A.M.Şerbak «n» elementini «l»-nın dissimilyativ variantı hesab edir¹. Qaqauz dilində məchul növdən bəhs edən L.Pokrovskaya qeyd edir ki, çox vaxt məchul və qayıdış növlər o qədər bir-biri ilə qaynayıb-qarıxmış olur ki, bunları ayırmaq çox çətin görünür: ayrılma:, azalma:².

Məchul növ fellər, adətən, təsirli fellərdən yaransa da, oğuz qrupu dillərdə bunun əksinə olan hallara da təsadüf edilir: Bu məsələyə bir də qaydılacaq (Azərb.); Arabaylan zor qediliy (qaqauz); Sahipsiz odaya girilmez (türk); Akşama evə dönüləjek (türkmən).

Türkoloqların K.Zaleman, V.Banq,³ A.Şerbak və başqaları məchul növ göstəricisi **-ıl⁴**-in mənşəyini **ol** köməkçi felinə bağlayırlar ki, bu bizə də uyğun görünür⁴.

M.Kaşğari «Divan»ında məchul növün **-ık⁴**, **-sık⁴** göstəriciləri də mövcuddur: Koy bölükdü – qoyun bölündü, Ol ər bilsikdi – O kişi bilindi⁵.

Qayıdış növ şəkilçiləri məchul növün göstəriciləri ilə eyni olsa da, tədqiqatçılar arasında ümumi fikir belədir ki, bu növün əsas formantı **-n, -ın⁴**-dir. Ümumtürk abidələrinin dilində və M.Kaşğari lüğətində bu forma daha aktivdir: ol saçın tarandı, ol yarmakın alındı, bəg məni oğul tutundu və s⁶. Burada qayıdış növ göstəricisi kimi **-ık⁴** variantı da mövcuddur: ər acıkdı, ton kirikti, kılıc tutuktu⁷.

Q.Kazımov qayıdış növ göstəriciləri sırasında **-ıl⁴**, **-ın⁴**, **-l**, **-n** ilə yanaşı, **-ix**, **-ik**, **-ux**, **-ük**, **-ş** şəkilçilərini də qeyd edir⁸. M.Mirzəliyevaya görə, **-sık⁴** şəkilçisi felin növlər üzrə diferensiallaşması başa çatandan sonra **-ix//-ik** forması alaraq yalnız qayıdış növü bildirməyə yönəlmişdir⁹.

¹ Щербак А.М. (Глаголь.)Göstərilən əsəri, s.108.

² Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Москва, Наука, 1964, с.173.

³ Щербак А.М. (Глаголь.), Göstərilən əsəri, s.107-108.

⁴ Banq W. Vom Köktürkischen zum Osmanischen – IV, Berlin, 1921,s.1-26.

⁵ Kaşğari Mahmud. Divan. II c.s.143, 144, 231, 232.

⁶ Yenə orada, II c.s.71, 165.

⁷ Yenə orada, II c.s.143, 239.

⁸ Kazımov Q.Müasir Azərbaycan dili. (Morfologiya) Bakı,Elm və Təhsil,2010,s.197-199.

⁹ Мирзалиева М. Категория залога в современном Азербайджанском языке и смежные явления. АКД, Баку, 1976, с.16-17.

Qarşılıq-birgəlik növ göstəriciləri və onlardan istifadə qaydaları müqayisə edilən dillərdə bəzi üslubi məqamları nəzərə almaqla eynidir: -ş, -ış, -uş, -aş: görüşmək, baxışmaq, vuruşmaq, bilişmək, tutaşmaq, qucaqlaşmaq və s. Digər türk dillərində şəkilçinin -s, -is⁴, -sus⁴ variantları da vardır. Dilin qədim çağlarında təkcə fellərdən deyil, digər nitq hissələrindən də qarşılıq-birgəlik növ yaratmışdır: Olar iki ayrışdı. Olar iki kız kolışdı¹. M.Kaşğaridə qarşılıq-birgəlik növün -ruş, -rüş formalarına da rast gəlinir: Olar məni birlə suvda çumruşdu. Olar ikki ton kedhrüşdü – Onlar ikisi bir-birinin paltarını geyindilər².

Türk dillərində qarşılıq-birgəlik növün 10-a qədər məna çaları fərqləndirilir. Bunlardan biri də hörmət və ya nəzakət mənasıdır. Bu hal özbək, qırğız, qazax dillərində geniş yayılmışdır: Domulla gelişdilər – Müəllim gəldilər³. Özbəkcənin təsiri ilə türkmən dilində də qarşılıq-birgəlik növün hörmət, kömək mənası yaranmışdır: Biz instituta teze mebel getirişdik⁴. Bu dildə çox vaxt qarşılıq-birgəlik göstəricisi şəxs və ya kəmiyyət göstəricisi funksiyasında işləyə bilər: Bu koynu aşış – Bu qoyunu asaş.

Qarşılıq-birgəlik göstəricisi -ş, -ış-ın mənşəyi barədə yekdil fikir yoxdur, iki mülahizə geniş yayılmışdır: 1) eş köməkçi felindən yaranıb; 2) təkrarlıq və ya topluluq bildirən ş elementindən formalaşmış⁵. Bizim fikrimizcə, qarşılıq-müştərək növ şəkilçisinin nüvəsində «iş» ismi durur. Fellər növ kateqoriyası üzrə fərdiləşənə qədər «iş» sözü əsas felə köməkçi funksiyada qoşulan bir hissə olub, feli isim yaratmış, sonralar müştərəklik və qarşılıqlıq çaları qazanaraq növ şəkilçisi kimi formalaşmışdır.

İcbar növ türkoloji dilçilikdə ən çox tədqiq olunan, həm də daha çox mübahisəyə səbəb olan fel növüdür. Digər növlərlə müqayisədə felin bu növü sonralar meydana gəlmişdir. Dilçilikdə belə bir fikir formalaşmışdır ki, icbar növ fellər yalnız təsirli fellərdən yarana bilər. Biz də həmin mövqə ilə razılaşmayan M.Mirzəliyevanın bu fikirlərinə şəriklik ki, növ şəkilçiləri felin sadə, mürəkkəb, təsirli və ya təsirsiz olmasından asılı olmayaraq istənilən fel kökünə və ya əsasına artırıla bilər⁶.

Oğuz qrupu türk dillərində icbar növ öz şəkilçi rəngarəngliyi və üslubi imkanlarının genişliyinə görə də diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilçiliyində

¹ Kaşğari Mahmud. Divanü-lüğət-it türk. I c. s.270; II c. s.109.

² Yənə orada, II c. s.216, 228.

³ Фазылов Э.И. Категория залога в узбекском языке. Ташкент, 1963, с.86.

⁴ Mirzəliyeva M. Göstərilən əsəri, s.22.

⁵ Cəlilov F. Göstərilən əsəri, s.241.

⁶ M.Mirzəliyeva. Göstərilən əsəri, s.25-26.

bir qrup dilçilər icbar növ şəkilçisi kimi yalnız -dır⁴, -t şəkilçilərini qəbul edir, digər dilçilər isə bu sıraya -dar², -tar, -ar, -ız, -ıt, -r, -t şəkilçilərini də əlavə edirlər.

Türkoloji dilçilikdə icbar növ göstəricisi kimi tanınan bir çox şəkilçilər Azərbaycan dilçiliyində, əsasən, təsirsiz feldən təsirli fel yaradan şəkilçi kimi verilir: uçmaq – uçurmaq, baxmaq – baxdırmaq, qorxmaq – qorxutmaq. Oğuz qrupu türk dilləri üçün xarakterik olan icbar növ göstəricilərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: -dır⁴//-tır⁴ (yaptır, koytur, gəzdir); -duz⁴ (alduz, udduz); -tar// -dar (kaytar, göstər, qondar, döndər); -ıt⁴, -t (qorxut, bərkit, gizlət); -ır⁴ (geçir, doyur, aşır); -ar² (çıxar, qopar); -kız⁴// -qız⁴ (qirkiz, ayılıkız, durquz); -kaz// -qaz (görkəz, yutkaz); -ız⁴ (əmiz, çimiz, kalkız, korkuz); -sat² (suvsat, görsət); -şır//çır (tapçır, dövşür) və s.

İcbar növ şəkilçilərinin yaranmasında iştirak edən köməkçi felləri və onlardan törəyən növ şəkilçilərini bu cür müəyyənləşdirmək olar:

- 1) Er//İr = -ər², -əz, -ir⁴, -ız⁴ – qopar, çıxar, görkəz, qaçır, qalxız
- 2) Et = -ət², -ıt, -t – karalt, axıt, hürküt, boşat
- 3) Dur = -dır⁴, -dar, -tar – qaldır, durdur, biçdir, göstər, döndər və s.

Fəslin 4-cü bölməsi «**Feli bağlama şəkilçiləri, inkişaf və formalaşma tarixi**» adlanır. Türk dilləri modallıq imkanlarına görə dünyanın ən zəngin dillərindəndir. Modallığın ifadə vasitələri içərisində müxtəlif şəkilçilərlə reallaşan feli bağlamaların xüsusi yeri vardır. Əksəriyyəti oğuz mənşəli olan və bu qrup türk dillərində işlənən feli bağlama şəkilçiləri aşağıdakılardır:

1. -ıb⁴ (-ıyb⁴), -ıp⁴, -p – digər oğuz qrupu dillərindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində (o cümlədən özbək, qaraçay-balkar) şəkilçinin cingiltili samitli variantından istifadə edilir. Türk dili dialektlərində -ıv⁴, -ıf⁴, -ıfda⁴, -ıfdan⁴, -ıpjık, -ıpdajık variantları da mövcuddur. Yazılı abidələrin, M. Kaşğari «Divan»ının, o cümlədən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının və klassik şairlərin dilində -ıban⁴, -ubanı⁴ variantlarına sıx-sıx rast gəlinir: Qalqubanı yerindən uru turdun (KDQ); Durna uçuban havaya düşdü, laçın aluban obaya düşdü (Xətai).

2. A.N. Kononov -ıpan// -ıban formasını -ıb⁴-ın arxetipi hesab edərək şəkilçinin mənşəyini «bol» felinə bağlayır¹. Z. Korkmaz -ıpan⁴ morfemində ıp+an hissələrini fərqləndirərək **an** hissəsinin bir qüvvətləndirmə şəkilçisi göründə sonradan birinci hissəyə qoşulduğunu ehtimal edir². M. Şirəliyev

¹ Korkmaz Zeynep. Türkçede -n zarf-fiil eki ilə -pan// -pen eki ve türemeleri. Türk araştırmaları yıllığı. Belleten 1984, Ankara, 1987, s.155-165.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М-Л, Изд-во АН СССР, 1956, с.110-111.

isə bu fikirdədir ki, -ıban⁴ feli bağlama göstəricisi birləşdirmə bağlayıcısı «-ıb»-la çıxışlıq hal şəkilçisi -nan (-dan)-ın qovuşması nəticəsində meydana gəlmişdir¹.

3. -caq//-cek, -caq//-cək, -jak//-jek müvafiq olaraq türk, qaqauz, Azərbaycan və türkmən dillərində işlədilən zaman məzmunlu feli bağlama şəkilçiləridir. Klassik oğuz türk şairlərinin dilində, Azərbaycan dilinin Bakı, Muğan şivələrində -cağın//-cegin//-cəyin, -icək kimi formaları da mövcuddur. -caq//cək şəkilçisinin metatezik variantı olan -qac//-gəc forması daha qədim hesab edilsə də, «Kitabi Dədə Qorqud» dastanının dilində hər iki forma paralel işlənmişdir. -caq//-cək morfeminin mənşəyini zaman məzmunlu **çağ** sözü ilə bağlamaq elmi həqiqətə uyğundur. Oğuz qrupu türk dillərində qismən fərqli fonetik tərkibdə işlənən -dıqda//-dikdə, -dıqca//-dikcə, -ıncal//-incə (-ınja//-inje), -ıncax//-incək, -ıynan//-iynən və s. morfemləri -caq//cək-dən törəmə hesab etmək olar. Bu şəkilçilərdən -dıqda//-dikdə müqayisə edilən dillərdə bir neçə fonetik variantda rast gəlinir: -dıqta//-dikte (türk); -dıda//-dıde, -dıqın//-digin(türkmən); -dıxdan//-dix'dən (Azərbayc. dial.)və s.

4. -arkan//-ərkən, -ırkan//-irkən, -mışkan//-mişkən hərəkəti zamana görə tamamlayan feli bağlama şəkilçiləridir. Zaman şəkilçiləri ilə zaman məzmunlu **kan** (çan) isminin birləşməsindən yaranıb. İkinci hissənin (-kan/ /-kən) qaqauz dilində **kene** (seslerkene) forması da var. Türkmən dilində -arkan//-ərkən əvəzinə daha çox -yarkak//-yərkək şəklindən istifadə edilir: baryarkak, qelyərkək.

5. -alı//-eli//-əli çox qədim zamanlardan işlənir, «...əski türkcədə -ğalı, -geli şəklində idi. Batı türkcəsinə -alı, -eli şəklində keçmişdir»². Azərbaycan dilində -anı//-əni forması da vardır: sən gedəni, əsgərlikdən qayıdanı. Türk dillərində -qanı (özbək), -qeni (qırğız), qenli (kumuk) və s. formaların olduğunu qeyd edən B.Serebrennikov -alı² morfeminin mənşəyini birgəlik halın -lı (-la) göstəricisinə bağlayır³.

6. -dan //-dən, -dın//-tın, -din, -den, -yin hərəkəti, əsasən, tərzə görə tamamlayan feli bağlamalar yaradır. Ümumtürk mənşəli olub, oğuz qrupu dillər üçün -dan//-din variantı daha xarakterikdir. Adətən, inkar şəkilçisi ilə birgə -madan// -medin şəklində təhlilə cəlb edilir: oxumadan, bilmedin. Dildə -araqdan//-ərəkdən (bilərəkdən, qanaraqdan), -mışdan// -mışdən

¹ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1968, s.98-99.

² Muharrem Ergin. Türk Dil Bilgisi. Sofya, 1967, s.323.

³ Serebrennikov B.A., Qadjiyeva N. Göstərilən əsəri, s.236-237.

(baxmamışdan, bilməmişdən), -dığından//-diyindən (çaşdığından, sevindi-yindən) və s. formalarının mövcudluğu bu cür yanaşmanın doğru olmadığına əsas verir. Türkmən dilində ma+dan forması daha çox **man** şəkillidir: Ol menden gözini **ayırman** durup otırdı.

7. -anda//-əndə//-ənde – M.Kaşğari lüğətində qeydə alınmasa da, KDQ-da aktiv səciyyəlidir: Dizin basıb **oturanda** halal görklü. M.Ergin şəkilçinin sırf azəri sahəsinə aid olduğunu söyləsə də¹, türkmən ədəbi dili və dialektlərində geniş istifadəsi onun fikrinin doğruluğunu şübhə altına alır: qeçirilənde, çalışırılənda². Digər türk dillərində şəkilçinin -qanda// -qənde variantları da mövcudur.

-Anda//-əndə şəkilçisinin etimologiyası bu düstura uyğun gəlir: an (vaxt, zaman sözünün sinonimii) + da (yerlik hal göstəricisi).

8. -ı⁴, -yı⁴, -a², -ya² – oğuz qrupu türk dillərində çox qədimdən işlədilən bu şəkilçilər Orxon-Yenisey yazılarının dilində, KDQ-nin, M.Kaşğarinin lüğətində də aktiv olub. Müasir dilimizdəki -ıb, -araq şəkilçiləri ilə mənaca eynidir: yığılayı (ağlayaraq), başlayı (başlayıb), saklayı (saxlayıb). Könül berü yaymadıq– Könül verib meyl etmədin. Tünkün turup yığılayı – Gecə-gündüz durub ağlayaraq³. Müasir oğuz qrupu türk dillərində, əsasən, **deyə**, **diye** formasında rast gəlinir. Şəkilçinin -a² variantı da vaxtilə çox işlək olmuşdur: çıxa gəldi, qayıda dön (KDQ). İndi yalnız dialektlərdə və qoşa sözlərin tərkibində öz varlığını qoruyub saxlaya bilmişdir: Qaynananın önünə diz **çökə** oturu. Undan sona **kalka** ginə əlləri öpə⁴. Kaz qelilər **düşə-kalka**, boynunda altın xalka.

9. -araq(k)//-erek//-ərək – oğuz qrupu türk dillərinin hamısı üçün xarakterik olub, yeni yaranan şəkilçilərdən hesab olunur. Türkmən dilində daha çox -ıb⁴ feli bağlama şəkilçisi ilə bir tərkibdə işlənir: alıbrak, quruprak, qelibrek və s⁵.

10. -miş, -miş, -muş, -müş – tək və ya inkar şəkilçisi ilə birgə zaman və tərz məzmunlu feli bağlamalar yaradır: Səhər **açılmamış** hücum başladı. Bədəvi atı oğlanın **oxlanmış** yatır (KDQ). Azərbaycan dilinin Bakı, Şirvan və Qərb qrupu şivələrində -mişdan⁴, -mişkan⁴ formaları da mövcuddur: baxmamışdan, gəlməmişdən, yatmışkan və s.

¹ Muharrem Ergin. Göstərilən əsəri, s.328.

² Türkmən sözləyiş medeniyəti boyunça oçerklər. Aşqabat, İlim, 1980, s.104.

³ Kaşğari Mahmud, Göstərilən əsəri, III c, s.231, 240.

⁴ Веклиов А.П. Турецкая диалектология. Ч.1. Изд-во ЛУ, 1973, с.42.

⁵ Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашгабад, Ылым, 1975, с.157.

Yuxarıda sadalanan ümumoguz mənşəli şəkilçilərdən başqa elə formalar da vardır ki, bunlar yalnız bir və ya iki dil üçün xarakterikdir:

1) -ışın⁴ – türkcənin bir sıra dialektlərində -ınca⁴ funksiyasında istifadə edilir: başlayışın, gelişin¹.

2) -ar²//-maz² - Azərbaycan türkcəsi üçün daha xarakterikdir: alaralmaz.

3) -aqada(n)//-eqede(n) – türkmən dilində -araq² şəkilçisinin sinonimi kimi işlənir: Nayçalardan **qatlaqada** baq edin².

4) -ıb+malı² – Azərbaycan dili üçün xarakterikdir: Şəhərə **gəlib-gəlməyəli** pınəçiliyin daşını atıb başladı alverə.

«**Fəli sifət şəkilçiləri, inkişaf və formalaşma tarixi**» adlanan 5-ci bölmədə fəli sifət şəkilçilərinin zamanlar üzrə növləri, yaranma əsası, inkişaf tarixi və s. təhlilə cəlb edilmişdir. M.Kaşğari lüğətində 25 növə yaxın fəli sifət şəkilçisindən bəhs edilsə də, aşağıdakı cədvəldən görüldüyü kimi, bunların cəmi 9-10 növü oğuz qrupu türk dillərində istifadə edilir.

Bu şəkilçilərin işlənmə üzrə tezliyi müxtəlifdir. Bəzi fərqli məqamları nəzərə çatdırırıq:

1) Digər oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisədə -dık⁴ və onun inkar forması -madık² türkmən dilində daha məhsuldardır: İşləmedik dişləmez. Ağlamadık oğlana əmjek yok.

2) Azərbaycan dilində **axar** su, **görər** göz şəklində işlənən fəli sifətlər türk dilində **axır** su, **görür** göz kimidir.

3) Türkmən dilində -maz formantı daha çox -mayar, -meyer formasında işlədilir: solmaz çiçək-solmayar çiçək, gülməz üz-gülmeyer üz və s.

Təhlil göstərir ki, oğuz qrupu türk dillərində işlənən fəli sifət şəkilçiləri əksərən zaman mənşəli morfemlərdir.

«**Məsdər forması şəkilçiləri, inkişaf və formalaşma tarixi**» bölməsində məsdər şəkilçisi -maq//-mək//-mek-in təşəkkül tarixi, işlənmə arealı və arxetiplərindən bəhs edilir, fonetik variantları, dialekt xüsusiyyətləri təhlil olunur.

Məsdər formasının türk dillərinin cənub qrupunda türk, Azərbaycan, türkmən, özbək, uйğur və qaqauz dillərində geniş inkişaf etdiyini qeyd edən B.Serebrennikov pratürkdə bu formanın olmadığını qeyd edir³.

Türkologiyada məsdər və hərəkət adları çox vaxt eyni bir kateqoriyaya aid edilmiş, bunlar arasında fərq qoyulmamışdır. M.Kazım bəy¹, F.Zeyna-

¹ Muharrem Ergin. Göstərilən əsəri, s.327.

² Вопросы диалектологии тюркских языков. Т. IV, Баку, Наука, 1966, с.127

³ Serebrennikov B.A., Qadjiyeva N. Göstərilən əsəri, s.208.

lov,² M.Ergin³ və bir çox müəlliflər -maq//-mək//-mek göstəricilərini hərəkət adları yaradan şəkilçilər sırasında vermişlər.

Digər türk dillərində məsdər forması aşağıdakı morfemlərlə reallaşır: -ay, -ey, -ad – bunad, yokunad, kartay, sarqay (qazax, qaraqalpaq); -ğar, -gər – birgər, munxar, kutkar (özbək), yalpırka (qazax), -gəli, -gili – içgəli (özbək), körgüli – görmək, -ğanı, -ğalı – okuğanı, alğalı (qırğız) və s.

«İnkarlıq kateqoriyasının morfoloji əlamətləri» dedikdə inkarlıq yaradan morfoloji vasitələr nəzərdə tutulur. Türk dillərində inkarlıq anlayışı, əsasən, fellərlə əlaqədar olsa da, o, digər nitq hissələrində də özünü göstərir. Bunlara isim və sifətlərə qoşulan milli mənşəli -sız⁴ və alınma şəkilçilər -bi (bivəfa), -na (nakişi), -la (laməkan), -anti (antihumanist), -a (anormal) və s. aid etmək olar.

Türk dillərinin qədim yazılı abidələrində, o cümlədən brahmi və uyğur yazılarında -sız⁴ şəkilçisinin -**sır**, -**ser** fonetik variantlarına da rast gəlinir: ilsirət – ilsizlət (eldən ayır), tatıqsıramak (dadsızlaşmaq) və s.⁴. İnkarlıq göstəricisi -ma²-nı adlar və fellər arasındakı sərhəddi müəyyənləşdirən ən əsas morfoloji vasitə hesab edən Y.Seyidov bu şəkilçini türk dillərində inkarlıq kateqoriyasının yeganə qrammatik forması hesab edərək digər vasitələri inkarlıq anlayışı ilə bağlayır⁵.

B.Serebrennikov -ma² inkarlıq morfeminin yayılma arealı və qədimliyi barədə fikir yürüdərək göstərir ki, hələ pratürkdən fəaliyyət göstərən bu şəkilçi türkoqlar arasında yayılmış belə bir fikrin əsassız olduğunu söyləməyə imkan verir ki, guya əvvəllər türk dillərində sözlər adlar və fellər üzrə hələ bölünməmişdi⁶. İnkarlıq göstəricisi -ma² ümumtürk mahiyyətli olub, çox cüzi fonetik fərqlə demək olar, bütün türk dillərində işlənməkdədir. Bu şəkilçi türk və türkmən dillərində -ma//-me şor, xakas, qazax, qırğız və s. dillərdə -ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe, -bo, -bö şəkillidir.

Türkologiyada -ma//-me inkarlıq göstəricisinin mənşəyi barədə yekdil fikir yoxdur. V.Banq bu morfemin **ama**, **uma** formalı başlamaq, buraxmaq mənalı unudulmuş feldən törədiyini iddia edir⁷. M.Erginə görə, -ma//-me inkarlıq göstəricisi vaxtilə mövcud olmuş, bacarıq mənalı «u» feli ilə inkar

¹Kazembek M.Obhaə qrammatika tureüko-tatarskoqo əzika.İzd-vo Kazanğ,1846,s.303

² Zeynalov F. (Oçerklər), Göstərilən əsəri, s.45.

³ Ergin Muharrem. Türk Dil Bilgisi. Sofya, 1967, s.175.

⁴ Mehmet Akalın. Tarihi türk şiveleri. TKAE; 74. Ankara, 1988, s.58.

⁵ Seyidov Y. (Morfologiya), Göstərilən əsəri, s.147.

⁶ Serebrennikov B.A., Qadjieva N.Z. Göstərilən əsəri, s.222.

⁷ Banq W. Vom Köktürkischen zum Osmanischen – IV, Berlin, 1921, s.12-14.

mənali **ma** felinin birləşməsindən yaranmışdır¹. F.Cəlilov -ma// -me morfe-
minin mənşəyini vaxtilə mövcud olmuş inkar mənali «ba» felinə bağlayır².
Bizə görə, inkar göstəricisi **bəs (bə)** və **-mi**⁴ ədatları ilə eyni mənşəlidir.

Nəticə hissəsində dissertasiyanın aşağıdakı əsas müddəaları ümumiləş-
dirilmişdir:

- Genealoji cəhətdən eyni bir dil qrupuna aid edilən Azərbaycan, türk,
türkmən və qaqauz dillərinin tədqiqi göstərir ki, yaxın keçmişə qədər bu
dillərin qrammatik göstəriciləri arasında elə də böyük fərq olmamış, daha
çox fonetik özəlliklərlə bağlı olan bir sıra fərqlər isə yeni siyasi-coğrafi şə-
ratin formalaşması nəticəsində XVI-XVII əsrlərdən sonra meydana gəlmiş-
dir.

- Oğuz qrupu türk dillərini təşkil edən dillərin heç biri tam Oğuz əsəli
olmayıb, bu dillərdə qıpçaq, bulqar, karluq qrupu dillərə məxsus kifayət
qədər leksik və qrammatik formalara rast gəlmək mümkündür.

- Türk dillərinin təsnifinə dair əsərlərdə oğuz qrupu dillərin yeri və
tərkibi haqda yekdil fikir olmasa da əksəriyyətin rəyi belədir ki, bu dillər
türk dilləri ailəsinin cənub-qərb qrupuna aiddir və özündə 4 dili –
Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərini - birləşdirir.

- Oğuz qrupuna daxil olan dillər üçün ən xarakterik şəkilçi
fərdiliklərinə bunları aid etmək olar:

a) qıpçaq – karluq qrupu dillərlə müqayisədə oğuz qrupu dillərdə
şəkilçilərin daha az variantlı olması;

b) qıpçaq dillərində yönlük halın – ka – qa – ke kimi qədim formaları
əvəzinə oğuz dillərində -a, -ə şəkilçilərinin sabitləşməsi: atka – ata, bizge –
bizə;

s) çıxışlıq halda açıq saitliyin üstün mövqeyi; yerdin – yerdən, kızdın –
kızdan;

ç) yiyəlik və təsirlik halda – nın // - ni⁴ əvəzinə -ın⁴, -i⁴ formalarının
işlənməsi; kıznın – qızın, beqni – bəyi;

d) birinci şəxsin təkində və cəmində qıpçaq dillərində tam, oğuz dillə-
rində yarımçıq formalardan istifadə; yazarman – yazaram, vererbiz –
vereriz(s);

e) lazım şəkildə qıpçaq qrupu dillərdə -qu, -ğu, oğuz dillərində -ası, -
esi// -əsi işlənməsi: bolğu- olası, körgü – görəsi;

ə) Oğuz qrupu dillərdə vacib formasının mövcudluğu; -malı// -məli
(almalıyam, bilməliyəm);

¹ Muharrem Ergin. Göstərilən əsəri, s.191.

² Cəlilov F. Göstərilən əsəri, s.248-249.

h) oğuz qrupu dillərdə məsdər şəkilçisi kimi –maq//mek, digər türk dillərində -ay, -ad, -ğay, -ğanı formalarından istifadə; karay – qaralmaq, yokunad – yoğunlaşmaq;

x) feli sifət şəkilçisi kimi digər türk dillərindəki –ğan//gen, əvəzinə oğuz qrupu dillərdə -an, -mış formalarının mövcudluğu; alğan – almış, bilgen – bilen;

- Oğuz qrupu türk dillərində yiyəlik hal şəkilçiləri bunlardır; -in⁴ (azərb., türk); -in⁴ (türkmən); -in⁴, -an² (qaqauz). Türkmən dilində I şəxsə aid mən və biz əvəzliləri yiyəlik halda –im⁴ əvəzinə -in⁴ şəkilidir: menin, bizim;

- yiyəlik hal göstəricisinin mənşəyi “əşya” mənalı “nenq” sözünə bağlıdır;

Müasir mərhələdə yönlük hal şəkilçisi –a, -ə kimi formalaşsa da, müqayisə edilən dillərdə tarixən –aru//-ərü, -qaru//-qeri, -ra//-re formaları da olmuşdur. Türkmən dilində yönlük halın qapalı hecalı variantı da mövcuddur: bəri – bərik, yuxarı – yoxarıq. Yönlük hal göstəricisinin “ara”, “yerə” sözündən törədiyi güman edilir;

- təsirlilik hal şəkilçisi kimi Azərbaycan dilində saitlərdən sonra –nı⁴, digər oğuz qrupu dillərdə -yı⁴ formalaşmışdır. Təsirlilik hal göstəricisi tarixən mövcud olmuş “i” işarə əvəzliyindən törəmişdir;

- müqayisə edilən dillərin dialektlərində yerlik halın xeyli fonovariantları olsa da bu dillər üçün əsas forma –da²// - ta²-dir. Şəkilçinin dayanmaq, “durmaq” mənalı tağ day sözündən törədiyi ehtimal edilir;

- orta türk dövründə formalaşan çıxışlıq hal qədim abidələrin dilində əksərən yerlik halla ifadə olunub. Bu şəkilçi yerlik hal göstəricisinin üzərinə yönlük halın qədim elementi “n” əlavə etməklə formalayıb;

- mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri oğuz qrupu dillərdə ümumən eyni olsa da, bəzi fərqli məqamlar da mövcuddur; türkmən dilində o, bu işarə əvəzliləri də mənsubiyyətə görə dəyişə bilir: onum, bunum. Mənsubiyyət göstəricilərinin şəxs əvəzlilərindən törəməsi dil faktları ilə təsdiq olunur;

- kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji əlaməti kimi müqayisə edilən dillərdə -lar, -lər, -ler, -nar formalaşmışdır. Şəxs – xəbərlilik şəkilçiləri –ıq⁴, -ız⁴, -san⁴, -sınız⁴ və s. formaları kəmiyyət kateqoriyası göstəricisi saymaq özünü doğrultmur. Tələffüz zamanı –lar² müxtəlif fonovariantlar alır: oğlannar, oğlanna, kızdar, açarrar, horozzar və s.;

- dərəcə kateqoriyası şəkilçiləri kimi -raq, -rek, -sırak, -ımtırak, -ım

- tıl, -msı, -çık, -cak, -ca, -jik, -şın, -sov geniş yayılsa da bunlarıhər bir dildə müxtəlif işlənmə tezliyinə malikdir.

- zaman kateqoriyası göstəriciləri öz rəngarəngliyi ilə diqqəti daha çox çəkir. Məsələn, indiki zaman şəkilçiləri belədir: -ır⁴ (Azərbay.), -yor (türk), -yar² (türkmən), -ar, -er (qaqauz). Dialektlərdə və qədim yazılı abidələrin, klassiklərin dilində bu zamanın –adu², -ay, -ey, -yo, -i, at² kimi formalarına rast gəlinir;

- şəxs-xəbərlilik kateqoriyası şəkilçiləri daha çox I, II şəxslər üzrə fərqlənir: -ayım, -alım, -ayın, -ayıs, -gin, -ginən, -sana, sanızla və s.

- vacib şəklinin –malı² forması ilə yanaşı türkmən dilində -maqçı şəkli də var: almalyıyam - men almakçı;

- şərt forması -sa vaxtilə həm də zaman ifadə etmiş, sonralar şərt şəkli üzrə məhdudlaşmışdır. Gələcək zaman bildirən sar felindən törədiyi fərz edilir;

- istək-arzu şəklinin göstəricisi kimi vaxtilə ay, ğay işlənsə də hazırda -a, -ə ilə yekunlaşmışdır;

- növ şəkilçiləri sözdəyişdirici şəkilçilər olub subyektin hərəkətin icrasında rolunu müəyyən edir. Növlərin özü kimi onların şəkilçiləri də tarixən o qədər qaynayıb – qarışmışdır ki, bunları növlər üzrə təhkim etmək çətin görünür. Növ şəkilçiləri fel mənşəli olub et, ol, iş, er, dur formalarından törəmişdir;

- modallığın əsas ifadə vasitələrindən olan feli bağlamalar zəngin şəkilçi potensialına malikdir. Bu şəkilçilərdən –ib⁴, (-ıp⁴), -cak² (-jak²), -dikda⁴, -alı², -cağın², -ar, -maz², -miş⁴ bütün oğuz qrupu türk dilləri və dialektləri üçün müştərəkdir. Bəzi şəkilçilər isə məhdud xarakterli olub yalnız bir və ya iki dildə aktivdir. Məsələn, -ışın türk (başlayışın, gelişin) aqada² türkmən (qatlaqada, düzleqede) dili üçün səciyyəvidir.

- digər türk dillərində mövcud olan 25-ə qədər feli sifət şəkilçisindən oğuz dillərində yalnız 9-10 növü işlənir. Bəzi fonetik fərqlər nəzərə alınmaqla bunların dillər üzrə işlənmə tezliyində ciddi bir fərq nəzərə çarpmır. Əsas fərq inkar formalı feli sifətlərin şəkilçilərində özünü göstərir: bilmedik iş, gülmeyer üz (türkmən);

- digər türk dillərində mövcud olan –ay, -ad, -ğar, -gəli və s. məsdər göstəriciləri əvəzinə oğuz qrupu dillərdə -mak² formalaşmışdır.

- inkar kateqoriyası şəkilçisi kimi –ma² operatorundan istifadə edilir. Ümumtürk mənşəli bu qrammatik morfemin uma inkar mənəli arxaik feldən yaranması fikri geniş yayılmışdır.

Dissertasiyanın əsas elmi nəticələri çap olunmuş aşağıdakı monoqrafiya, məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. Sözüün tərkibi üzrə təhlilə dair, metodik göstəriş, Bakı, APİ, 1996, 43 səh.
2. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər, monoqrafiya, Bakı, «Elm və təhsil», 2009, 234 səh.
3. Felin icbar növ şəkilçisi, məqalə, Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu, Bakı, APİ, 1996, № 2, səh.26-32
4. Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixindən, məqalə, «Azərbaycan elmi» jurn., Bakı, AMEA, 2007, № 4-5, səh.115-127.
5. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin morfoloqiyasının tədrisi məsələləri, dərş vəsaiti, Bakı, «Nurlan», 2008, 328 səh., (B.Mehralıyeva ilə şərikli).
6. Oğuz qrupu türk dillərində kəmiyyət şəkilçiləri, məqalə, «Onomasstika» jurnalı, Bakı, ADPU, 2008, № 4, səh.51-58.
7. Oğuz qrupu türk dillərində inkarlıq göstəriciləri, məqalə, «Onomastika» jurnalı, Bakı, ADPU, 2009, № 2, səh.68-72.
8. Oğuz qrupu türk dillərində yiyəlik halın tarixi-linqvistik analizi, məqalə, «Tədqiqlər məcmuəsi, Bakı, AMEA, 2009, № 4, səh.84-89.
9. Oğuz qrupu türk dillərində hal əvəzlənməsi, məqalə, «Filologiya məsələləri», Bakı, AMEA, 2009, № 6, səh.3-9.
10. Oğuz qrupu türk dillərində məsdər forması göstəriciləri, məqalə, «Filologiya məsələləri», Bakı, AMEA, 2009, № 8, səh.25-28.
11. Oğuz qrupu türk dillərində yönlük hal göstəriciləri, məqalə, «Filologiya məsələləri», Bakı, AMEA, 2009, №10, səh.238-258.
12. Показатели местного падежа тюркских языков огузской группы, мягалья, Культура народов причерноморья (научный журнал), Крым, 2009, № 173, с.208-209.
13. Показатели винительного падежа огузской группы тюркских языков, мягалья, Хабар Вестник (ял Фяраби ад. Газахыстан университетинин елми хябярляри), Алматы, 2009, №7-8, стр.46-48
14. Oğuz qrupu türk dillərinin fərdi qrammatik xüsusiyyətlərinə dair (I məqalə), «Filologiya məsələləri» toplusu, Bakı, AMEA, 2010, № 9, səh.16-21.
15. Oğuz qrupu türk dillərində feli sifət şəkilçilərinin inkişaf tarixinə dair, məqalə, «Onomastika» jurnalı, Bakı, ADPU, 2010, №1, səh.101-104.
16. Oğuz qrupu türk dillərində indiki və gələcək zaman feli sifət şəkilçiləri, məqalə, «Turan» dergisi (stratejik Araşdırmalar Merkezi) sayı 5, Konya, (Türkiyə), 2010, səh.102-105.
17. Türk dillərinin müqayisə imkanlarına dair, Alman dili fakültəsinin 60 illiyinə həsr edilmiş elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, ADU, 19 dekabr 2010, səh.35-36.

18. Oğuz qrupu türk dillərinin fərdi dil və dialekt xüsusiyyətlərinə dair, məqalə, «Tədqiqlər» məcmuəsi, Bakı,AMEA, 2010, №1, səh.81-86.
19. Oğuz qrupu türk dillərində zaman kateqoriyası göstəriciləri və onların arxetiplərinə dair, məqalə, «Dil və ədəbiyyat» (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), Bakı, BDU, 2010, № 2/73), səh.66-68.
20. Oğuz qrupu türk dillərində felin icbar növ şəkilçiləri, məqalə, «Dil və ədəbiyyat» (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), Bakı, BDU, 2010, № 3/74), səh.98-101.
21. Показатели будущего времени в тюркских языках огузской группы, Материалы III Международной научно-методической конференции (Пятгорск.14-16 апрель 2010) Министерство Образования и науки Российской Федерации. Пятигорский Государственный Лингвистический Университет, стр..35-37.
22. Oğuz qrupu türk dillərində mənsubiyyət göstəriciləri, məqalə, «Filologiya məsələləri» toplusu, Bakı, AMEA, 2010,№5, səh.6-12.
23. Oğuz qrupu türk dillərində qarşılıq-birgəlik növ şəkilçiləri, məqalə, «Filologiya məsələləri» toplusu, Bakı, AMEA,2010,№7, səh.10-15.
24. Генезис показателей возвратного залога глагола в тюркских языках огузской группы, Материалы Международной конференции (Нальчик, 8-9 ноября 2010 г.) Министерство Образования и науки Российской Федерации. Кабардино-Балкарский Государственный Университет им.Х.Бердекова, сщц.169-172.
25. Türk dillərinin təsnifi sistemində oğuz qrupu türk dillərinin yeri və özəl xüsusiyyətləri, məqalə, «Türkologiya» Beynəlxalq elmi-jurnal, Bakı,2010, səh.23-32.
26. Oğuz qrupu türk dillərində feli bağlama şəkilçiləri (I məqalə), Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi xəbərləri, Bakı, 2010, № 4, səh.56-60.
27. Oğuz qrupu türk dillərində felin növ kateqoriyası göstəricilərinə dair, Terminologiya məsələləri, Bakı, «Elm», 2010, səh.60-66.
28. Oğuz qrupu türk dillərində məchul (passiv) növ kateqoriyası göstəricilərinə dair, Pedaqoji Universitet xəbərləri, Bakı, ADPU, 2010,№5, səh.171-175.
29. Oğuz qrupu türk dillərində feli bağlama şəkilçiləri (II məqalə), Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi xəbərləri, Bakı, ADU, 2010, № 5, səh.146-151.
30. Суффиксы глаголов прошедшего времени в огузской группе тюркских языков. Вестник Чувашского Университета (Научный журнал) Гуманитарные науки, Чебоксары, 2013,№2, ст.151-154.
31. Türk dillərində -çil (-cıl) şəkilçisi və onun derivatlarına dair, “Bəkir Çobanzadə və Türkologiyanın müasir problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, Bakı, BDU, 2013, səh. `134-144.

**Historical – linguistic investigation of grammatical suffixes
in Turkic languages in Oghuze group
SUMMARY**

The historical – comparative investigation of Turkic languages belonging to the ancient and middle origion is the most important problem standing before turkology. In agglutinative structured of the Turkish languages, the formation of words and their relations, the structure of sentences, the role of suffixes in formation of different grammatical meanings and especially the role of grammatical endings are irreplaceable. That's why in oghuze language group, including Azerbaijani, Turkish, turkman, and gagauze the types of grammatical suffixes the history of stylistic features are the main object of historical – linguistic investigation.

The dissertation consists of an introduction, three chapters, conclusions and the list of used literature. In the introduction the actuality of the topic its object and arm, scientific innovation, the orectical and practical importance the degree of investigation and its methods have been ewidely analysed.

The first chapter is “special features and place of oghuze group in Turcik languages in the classification of Turkic languages”. Here the author shows his attitude to researched languages forming this group and its principles and place in this classification.

Grammatical features of these Turkic language belonging to this group are differentiated. All these problems are analysed on the basis of Azerbaijan, Turkic, turkman and gagauze languages.

In the second chapter named “The historical – linguistic investigation of grammatical suffixes connected with names and their types due to the parts of specch in the Turkic languages of oghuze group”.

The etimology of indicators of those categories shaws the progress of historical, formation and stylistical possibilities.

The third chapter named “The history of suffixes on werb” is subdivided 7 parts.

Some other linvistic problems are analysed in the process of research. Kinds of suffixes, morphological indicator, morphological category, grammatical idea, degree, person – predicative, voice, negation are also analyzed in this work.

The conclusion summarizes main propositions of the thesis.

Историко-лингвистическое исследование грамматических суффиксов в тюркских языках огузской группы

Р Е З Ю М Е

Одной из важных задач, стоящих перед тюркологической наукой, является исследование в историко-сравнительном плане, на научной основе древних и общекорневых тюркских языков. Неоспорима роль суффиксов, особенно грамматических, в образовании слов и их связи, в составлении предложений, в выражении различных грамматических значений в тюркских языках агглютинативного построения. Поэтому объектом исследования стало историко-сравнительное изучение видов грамматических суффиксов, история их формирования и стилистические особенности в тюркских языках огузской группы, т.е. в азербайджанском, турецком, туркменском и гагаузском языках.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, объект исследования, цели и задачи, научная новизна, теоретико-практическая значимость, степень изучения и методы.

В первой главе диссертации под названием «Место и индивидуальные особенности тюркских языков огузской группы в системе классификации тюркских языков» исследованы вопросы определения и принципы расположения тюркских языков огузской группы в существующих классификациях, а также выражено к ним отношение. Рассматриваются грамматические особенности языков, входящих в группу и других тюркских языков, а также указываются их различия.

Во второй главе диссертации под названием «Историко-лингвистическое исследование отношения типов суффиксов к частям речи; суффиксы, относящиеся к именам в тюркских языках огузской группы» на конкретных языковых материалах, рассмотрены вопросы принадлежности и порядка падежей, присущих существительному и морфологические признаки степени категорий, присущих прилагательным. Внесена ясность в этимологию, формирование и тенденцию развития, стилистические возможности показателей данной категории.

Третья глава под названием «Историко-лингвистическое исследование грамматических суффиксов, относящихся к глаголу» объединяет в себе семь разделов. В разделах на широком историко-сравни-

тельном анализе рассмотрены показатели категорий глагола – время, лицо-предикативность, вид, деепричастие, причастие, инфинитив и форма отрицания в сравниваемых языках и их варианты, существующие в диалектах, а также определены характерные особенности и общие признаки, присущие каждому из языков.

В процессе исследования в связи с проблемой выражено отношение и к ряду других вопросов языкознания. Приложены усилия к выявлению критериев таких понятий, как типы суффиксов, морфологический признак, морфологическая категория, грамматическое понятие, степень, лицо-предикативность, вид, отрицание и т.д.

В результате подведенных и обобщенных итогов исследования, автор пришел к такому заключению: языки, составляющие огузскую группу, не были полностью и основательно чисто огузскими, элементы кыпчакского, карлукского и др. языков также нашли свое отражение в этих языках. До недавнего прошлого в тюркских языках огузской группы такого значительного различия между суффиксами не было, это различие появилось, в основном, после XVI-XVII вв.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

БАШИРОВ КЯМИЛ КЯМАЛ оглы

**ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
ГРАММАТИЧЕСКИХ СУФФИКСОВ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ
ОГУЗСКОЙ ГРУППЫ**

5710.06 – Тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени доктора
филологических наук

ВАКУ – 2014